

UDK: 821.512.161.09-1 SabitAlauddin
821.512.161(=163.4*3):81'38

ADNAN KADRIĆ
(Sarajevo)

KA JEDINSTVENOM MODELU KLASIFIKACIJE RIME
U DIVANSKOJ KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA:
NA PRIMJERU POEZIJE SABITA UŽIČANINA

*U gazelu rima, Sabite, postojana treba,
Jer je ona temelj za razmišljanje o pravljenju bejta.¹*

Ključne riječi: književnost, stilistika, divanska poezija, 17. st., Sabit Užičanin.

UVODNE NAPOMENE

U ovom radu, na primjeru poezije Sabita Užičanina, želimo skrenuti pažnju na raznolikost rime u divanskoj književnosti, sa posebnim osvrtom na potrebu za uspostavom što jedinstvenijeg okvirnog modela za klasifikaciju rime u divanskoj književnosti općenito, uključujući i stariju bošnjačku književnost na orijentalnim jezicima. Prema našem mišljenju, pri analizi rime u različitim svjetskim literarnim tradicijama postoje univerzalna pravila klasifikacije na određenoj razini analize teksta, a najvažniji princip uspostave jedinstvenog modela jeste princip određivanja kriterija klasifikacije, koji se moraju poštivati pri podjeli rime na različite vrste i podvrste. Drugi princip jeste princip određivanja zajedničkih logičkih veza u okviru sistema/shemu različitih modela i podmodela rime utemeljenih najčešće na primjeni različitih pristupa podjeli rime, što na najdirektniji način pomaže uspostavi jedinstvenog okvirnog modela za klasifikaciju rime u najširem smislu te riječi.

¹ Sabit Bosnevi: *Ġazelde kâfiye Sâbit metîn gerek zîrâ / Binâ-yı hâne-i endîşeye temeldür bu.* (G: 277:5) Transliteracija stihova data je prema Karadžanu. Vidi: Turgut Karacan, *Bosnali Alaeddin Sabit, Divan*, Sivas, 1991.

PROUČAVANJE RIME U STARIJOJ BOŠNJAČKOJ
KNJIŽEVNOSTI NA ORIJENTALNIM JEZICIMA:
STRUKTURALNO-POETIČKI OSVRT

Stilistika i poetika divanske poezije različito se razumijeva i analizira u savremenoj književnoteorijskoj i književnohistorijskoj literaturi. U današnjim bosanskohercegovačkim studijama kod različitih književnih historičara i teoretičara divanske književnosti, a posebno divanske književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, trenutno su dominantna dva pristupa analizi poezije: ontološko-hermeneutički i strukturalno-poetički.² Ontološko-hermeneutički pristup analizi divanske poezije važan je za razumijevanje različitih, često vrlo složenih kulturološko-poetičkih načina kodiranja teksta, među kojima posebno mjesto zauzima mistički/tesavufski kod, a navedeni pristup zanimljiv je za poetiku uglavnom ukoliko se kreće sa pozicije teksta kao posebno kodiranog književnoga teksta osobenog za određenu registarsku upotrebu jezika u poeziji. Ipak, cjelovitije i metodološki razrađeno bavljenje ontološko-poetičkom analizom divanske poezije na znanstvenoj razini vrlo je složen posao, te nije ni čudo što se takve analize u bosanskohercegovačkoj orijentologiji javljaju uglavnom u novije vrijeme.³ Treba napomenuti i to da je fenomenološka analiza bez ontološko-hermeneutičkog pristupa često nedostatna za razumijevanja duha mistički kodiranog divanskog teksta. U ontološko-poetičkoj analizi divanske poezije nužno se moraju objediniti odgovarajuća saznanja iz književne teorije, filozofije i lingvistike, dok se strukturalno-poetička analiza bošnjačke divanske poezije uglavnom temelji na metodološkim osnovama i spoznajama iz oblasti klasične književne retorike i lingvistike. Dakako, i jedan i drugi pristup, ontološko-hermeneutički i strukturalno-poetički, imaju svoje metodološke prednosti, ali i, sasvim razumljivo, nužna ograničenja. Naime, radi se naprosto o dva različita pristupa istoj poetici.⁴

² Bez obzira na to što se, po inerciji, uvijek kritizira pozitivistički pristup, neki podaci koji se dobijaju takvom vrstom analize, dakako, u kombinaciji sa dostignućima moderne književne znanosti nezaobilazni su za razumijevanje životopisa samih pjesnika, a u ograničenoj mjeri i za razumijevanje povijesno kontekstualiziranih pjesama. Fenomenološki pristup analizi poezije obično predstavlja sintezu saznanja dobijenih na temelju ostalih analiza.

³ Usp. Sabaheta Gačanin (2011), *Sve na Zemlji sjena je Ljepote: Ontološka poetika jednog sufijskog divana: Šejh Hatemov Divan*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXIV; Adnan Kadrić (2008), *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVIII, itd.

⁴ Da bi se što bolje shvatila poetika divanske poezije, nužno je slijediti dostignuća i jedne i druge vrste analize.

Općepoznata činjenica je da su veliki divanski pjesnici istovremeno veliki i zbog razumijevanja “duha”, ali i zbog poznavanja “osobne forme” divanske poezije, odnosno zbog izuzetno razvijenih kognitivnih kulturološko-poetičkih i filotehničkih sposobnosti u pisanju te vrste poezije. S druge strane, treba priznati da su i, uvjetno govoreći, manje uspješni divanski pjesnici također poznavali osnovna pravila i kodove divanske poezije, bez obzira na to što se, pri iščitavanju lokalnih poetskih medžmua, obično stvara dojam da simbolika divanske poezije na izvjestan način “nadrasta individualni pjesnički doživljaj” manje uspješnih pjesnika najčešće zbog semiotičko-kulturološke snage poetike orijentalno-islamske književnosti u najširem smislu te riječi, te da takvi pjesnici najčešće pribjegavaju pukoj filotehničkoj imitaciji prethodnika, bez osobito izražene potrebe za individualnom pjesničkom originalnošću. Treba istaći također da originalnost katkada i nije uvijek povezana sa razvijenim filotehničkim sposobnostima, već predstavlja posebnu vrstu iskoraka unutar imaginarnog “svijeta divanske književnosti” određenog perioda, tako da se može desiti da određeni pjesnik čak i sa slabijim filotehničkim sposobnostima ostvari veći stepen originalnosti duha u odnosu na savremenike, ali, nažalost, ne i slavu i nužno priznanje na javnoj sceni, gdje se naprosto traži oboje – i originalnost na planu sadržaja/ideje ali i na planu forme, odnosno tehnike pisanja divanske poezije.⁵

Zanimanje za analitičku strukturalnu poetiku divanske književnosti Bošnjaka otpočinje sa studijama utemeljenim na poznatim postavkama J. Lotmana o strukturalnoj poetici,⁶ kao i sa zanimanjem istraživača za Jakobsonove hipoteze o neraskidivoj povezanosti lingvistike i književnosti⁷ u stilističkim istraživanjima.⁸ Ako se baci pogled na stilističke studije o različitim stilogenim i stilematičnim jezičkim jedinicama na različitim nivoima općenito, zapazit će se sljedeće: rima se najčešće opisuje kao postupak stilizacije gotovo na svakoj jezičkoj

⁵ Takav je slučaj sa Bulbulijem Mostarcem i nekim drugim pjesnicima.

⁶ Vidjeti detaljnije: J. M. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike. Uvod, teorija stiha* (prev. N. Petković), Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1970; J. M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta* (prev. N. Petković), Beograd: Nolit, 1976.

⁷ Roman Jakobson, *Ogledi iz poetike* (prev. Leon Koejen), Beograd: Prosveta 1978.

⁸ Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu u novije vrijeme odbranjene su čak tri doktorske disertacije iz oblasti stilistike koje imaju za podlogu spomenute Lotmanove i Jakobsonove ideje i postavke, kako slijedi: Adnan Kadrić (15.10.2007), *Lingvostilistička analiza pjesničkog stvaralaštva Sabita Alaudina Bošnjaka*, Sabaheta Gačanin (08.09.2009), *Lingvostilistička analiza perzijskog divana Ahmeda Hatema Bjelopolja* i Đenita Haverić (14.09.2011), *Jezik i stil djela Bulbulistan Fevzije Mostarca*.

razini analize teksta. Razlog je jednostavan i odveć očit: rima nije slučajna posljedica upotrebe jezika u poetskome tekstu, ona je katkada jedan od glavnih filotehničkih postupaka stilizacije poetskoga teksta, te je, kao takva, i u divanskoj poeziji Bošnjaka uočljiva i kao opća shema/ sistem rimovanja⁹ i kao odraz specifičnog autorskog odabira načina rimovanja.¹⁰

Jedna od važnih osobitosti semiotike poetskog teksta leži u činjenici da autorska ideja i duh poetskog teksta nisu sadržani samo u odabranim metaforama, motivima ili određenim, probranim leksemama nego također i u “cjelini umjetničke strukture” poetskog teksta, koja zapravo ideju i zamisao čini poetički smislenim i umjetnički zagonetnim za čitatelja ili slušatelja. Kako Lotman naglašava, “plan (kuće) nije zazidan u zid, nego je realizovan u proporcijama zgrade”.¹¹ Zapravo, on ide i dalje i ističe da je plan arhitektova ideja, a da je *struktura realizacija ideje*. Na taj način se dokida vještački uspostavljen dualizam između forme i sadržine, budući da je sama ideja poetskog teksta neodvojiva od strukture pjesme.¹² Izgleda da je gore navedenu ideju, koju je detaljnije elaborirao Jurij Lotman, o značaju strukture za iskazivanje određene ideje u pjesmi već u sažetoj formi iskazao i Sabit Užičanin (1650-1712) sljedećim distihom:

*U gazelu rima, Sabite, postojana treba,
Jer je ona temelj za razmišljanje o pravljenju bejta.*

Ġazelde kâfiye Sābit metīn gerek zīrā
Binā-yī hāne-i endīşeye temeldür bu. (G: 277:5)

Rima je, pored metrike, jedan od faktora za uspostavu ritmike pjesme u cjelini, pa čak i strukturna osnova za građenje različitih poetskih vrsta u divanskoj književnosti Bošnjaka. Ona svakako utječe i na mилоzvučnost/muzikalnost pjesme. Leksika u poetskom tekstu dobija

⁹ Najčešća rima u *Divanu* jeste *distihonska monorima*. Model rime u *musammatima* izdvaja se kao posebna shematska organizacija rime i stihova u divanskoj književnosti, dok je u mesnevijama unutarstihonska rima temelj za prepoznavanje spomenute poetske vrste. Navedena opća tendencija odlika je poezije gotovo svakog divanskog pjesnika, uključujući i divansku poeziju Bošnjaka.

¹⁰ Koliko je takav individualni čin odabira rime u postupku osobene poetizacije teksta na fonetsko-fonološkoj razini, “rimovanjem” različitih jedinica teksta, prisutan i ekspresivan jasno uočavamo i u poeziji Sabita Alaudina Bošnjaka, kod koga smo, samo usputnom analizom, uočili “preko stotinu” različitih vrsta i podvrsta rime.

¹¹ J. M. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike. Uvod, teorija stiha* (prev. N. Petković), Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 105.

¹² Poseban je problem vrlo složeni način jezičkog struktuiranja same pjesme.

novu funkciju zbog neprestane transformacije semantičkog jezgra sintagmi (a katkad i rečenica) u stihovima, pri čemu rimovana suglasja čine cjenlinu u formalnom, strukturalnom smislu (milozvuku, ritmu i sl.) na jednoj razini recepcije teksta, dok leksika u rimovanim suglasjima u pjesmi može ukazivati na široku semantičku lepezu manje ili više usaglašenog značenja, pa čak i na značenja koja su u jasnom odnosu suprotnosti, antonimičnosti. U takvim odnosima među leksemama jasno je da strukturu narednih stihova, makar u divanskoj poeziji, uglavnom diktira formalna struktura prethodnih stihova, dok se na planu upotrebe različitih stilskih figura slijede uglavnom poznata pravila metaforizacije teksta u divanskoj poeziji u najširem smislu te riječi. Budući da većina pjesnika, i onih originalnih i onih manje uspješnih, u divanskoj poeziji poznaje makar formalna pravila ustrojstva metra i rime, odnosno pravila slaganja leksike u određene paradigmatičke obrasce stiha, jasno je da se najviše cijene oni pjesnici koji ostvare originalnost ideje/misli bez kršenja formalne strukture stihova. Originalnost ideja, misli i poruka, s jedne strane, daju snagu formalno-strukturalnom ustroju stihova poezije, dok, s druge strane, vještina vladanja jezičkom strukturom, koja je u neprekidnoj transformaciji, naprosto osnažuje pjesnikove poruke i ideje. To je posve vidljivo u gotovo svakom gazelu, svakoj poetskoj vrsti. Svi pjesnici su mogli prepoznavati “uspješnije rime”, one koje su zahtjevnije i unose više melodičnosti i ritmike u stihove, ali nije bilo jednostavno ostvariti jedinstvo zahtjeva ideje, metra i rime u stihovima, tako da se čak i kod velikih, poznatih pjesnika mogu uočiti jednostavnije (jednofonemske ili dvofonemske) rime. Dakako, formalno se mogla graditi i složenija rima, čak i u poeziji manje uspješnih pjesnika, ali, ukoliko se ne ostvari, makar minimalno, poetsko jedinstvo zahtjeva ideje, metra i rime stihova, takva poezija nije nailazila na odjek i priznavanje u poetskim krugovima u bilo kojem dijelu carstva. Onog trenutka kad se ostvari jedinstvo rime i sadržaja, onda se pjesnici ponose takvim stihovima i rimom u njima. Mostarac Zijaija poredi rimu sa koketnim paunom u ružičnjaku njegove poezije: *O Zijai, tvoja bašča poezije je ružičnjak ukrašeni / na čijoj je ivici rima svaka paun koketni; G:186:5*.¹³ Za istog pjesnika mjesto poezije je na svodu nebeskom, na kojem rima predstavlja mjesto, izvor “sjaja” na “nebu poezije”: *Mjesto je ukoliko Merkur stihove ove ispiše na svodu nebeskom / Neka*

¹³ *Žiyā’ī bāg-ı nazmuñ bir müzeyyen gül-sitāndur kim / Kenārında anuñ her kāfiye bir cilve-ger tāvūs*. Transkripcija preuzeta iz knjige Müberra Gürgendereli, *Hasan Ziyā’i Hayatı Eserleri Sanatı ve Divanı* (İnceleme-Metin), Kültür Bakanlığı Yayınları 2981, Ankara, 2002.

na nebesima svaka rima bude sunce presvijetlo. (K:IV:42)¹⁴ Naime, na osnovu divana brojnih bošnjačkih autora na orijentalnim jezicima jasno je da koliko su oni, kao pjesnici, pridavali pažnje strukturi stiha, odnosno rimi unutar te strukture. U tom formalnom pogledu vrlo je slikovit sljedeći Zijaijin distih: *Šećerno polje to je, poetska narav Zijaje, papige / Rimovano slovo “nun” (ن) je gnijezdo, a tačka na slovu “nun” jaje je.* (G:347:5)¹⁵ Veliki pjesnik 17. stoljeća Sulejman Mezakija govori o umijeću, vještini (hüner) prilikom pisanja poezije, navodeći da se poetsko umijeće može uočiti i u “obilnoj” i u “siromašnoj” rimi: *Suziše se rime, šta da radimo mi; ali, o Mezaki / iz rime i obilne i siromašne umijeće se tvoje vidi.* (K:16:31)¹⁶ Slično o rimi misli i pjesnik Osman Šehdi Bjelopoljač: *U ovako suženoj rimi, Šahdi, ne može puno riječi biti / Jer na glavnoj stazi krasnorječja greška se pojavi i vidi.* (D:81:36)¹⁷ Rima je za njega “nešto što je obaveza, što se ponavlja” i što utječe na kvalitet stiha, odnosno pjesme u cjelini: *Do kada ponavljati rimu odmjerenu, o Šehdi? / Iako se ponavlja i obaveza je, posebnu ljepotu nudi.* (D:80:157)¹⁸ Dakle, pjesnici su bili posve svjesni činjenice da je “široka, glavna staza krasnorječja” zapravo javna poetska scena na kojoj se uočavaju slabosti u rimi i drugim strukturalnim osobitostima divanske poezije. O potrebi međusobne povezanosti strukturalno-semantičkih dimenzija pjesme u divanskoj poeziji Bošnjaka donekle se ogleda u sljedećem Sabitovom distihu: *Rime malo preostade, ali ako srce u potragu krene / Pomoću nje, nek je i malo bude, svetu snagu pronaći će.* (K:IV:43)¹⁹ Budući da se strukturalna poetika divanskih neneativnih poetskih vrsta uglavnom temelji na snažnim unutartekstovnim vezama, određeni tipovi i sheme rime u njima od posebnog su, može se reći, distinktivnog značaja za oblikovanje određene poetske vrste, ali, također,

¹⁴ Yiridür yazsa ‘Utārid çerhe bu ebyātu kim / Ola her bir kâfiye göklerde nūrānī güneş. Vidi: Müberra Gürgendereli, *Hasan Ziyâ’î Hayatı Eserleri Sanatı ve Divanı* (İnceleme-Metin), Kültür Bakanlığı Yayınları 2981, Ankara, 2002.

¹⁵ Ibidem; Şeker-istān budur taḅ‘-ı Žiyā’î tūṭī / Kâfiye nūmī yuva beyzāsıdur noḡta-i nūn. (G:347:5)

¹⁶ Teng oldı kavāfī n’idelüm līk Mezākī / Zāhir hünerüñ kâfiye-i bīş ü kemüñden. Vidi: Ahmet Mermer, *Mezākī Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı’nın Tenkidli Metni*, Ankara, 1991.

¹⁷ Bu teng kâfiyede çok söz olmaz ey Şehdī / Ki şāh-rāh-ı suḡanda ḡaṭā gelür görünür. Şeyda Bayındır, *Şehdī Divanı*, Gazi Üniversitesi, Ankara 2008. [neobjavljeni magistarski rad]

¹⁸ Ibidem; Tā-be-key kâfiye-senci tekerrür Şehdī / Başka bir hüsn virir gerçi mükerrer mülzem. (D:80:157)

¹⁹ Kâfiye az ḡaldı amma cüst ü cū eylerse dil / Kuvvet-i ḡudsiyye imdādiyle az olsun bulur (K:IV:43)

postoje i one vrste rime koje su više ukras, a osobito one koje se nalaze u medijalnoj poziciji u stihovima, čija je funkcija dodatne stilizacije i ritmizacije teksta, bilo iz formalnih strukturalno-retoričkih razloga ili zbog namjere pjesnika da skrene pažnju i naglasi određeni sadržaj unutar strukture pjesme. Kao da struktura stiha u poetskom izričaju oduzima dio samostalnosti leksemama i naglašava neku njihovo posebno, poetski kontekstualizirano značenje za iskazivanje određene ideje, “poetizirano” značenje kakvo je teško naći izvan konteksta strukturalno-poetske upotrebe jezika općenito. Struktura se na taj način nadaje kao samo djelo, odnosno, kako to Lotman precizira, kao “znak jedinstvenog sadržaja”.²⁰ Na morfološkom nivou rima i metrika u strukturi stiha katkada gramatikalizirane riječi leksikaliziraju do određenog nivoa, čime čak dolazi i do izvjesne stilske transformacije kategorije riječi, a stilski paralelizmi u rimovanim suglasjima ili naprosto ponavljanja određenih dijelova leksema ili oblika naglašavaju određeni dio jezičke poruke u cjelini. Iako rima u divanskoj poeziji teži tome da postane ritmičkim centrom stiha, ipak je takvo što teško postići u zadatoj metričkoj strukturi stiha ako se semantičko jezgro stiha pomjeri dalje od rimovanih suglasja, čime rima gubi na snazi i kvaliteti. Za približavanje semantičkog i ritmičkog centra stiha potrebno je izuzetno dobro vladanje jezikom, osjećaj za sintaksičku strukturu stiha, bez neprirodnih intonacijskih sintagmatskih cjelina, ali i snažna ideja u stihu koja će “nadjačati” faktore nepodudaranja i osnažiti strukturalno jedinstvo stiha unutar cjeline poeme. Kompozicija određene poetske vrste, odnosno pjesme u divanskoj poeziji zapravo je semantički zaokružena struktura te vrste poeme koja je često naglašenija kod homogenijih (gazel, rubaija, mufred i sl.) a manje naglašena kod tzv. stilski heterogenih divanskih poetskih vrsta (kasida, dugačke mesnevije itd.).

U recepciji čitatelja u prošlim stoljećima struktura poeme u divanskoj poeziji, gdje je određena vrsta rime bila prilično značajna, ovisila je i o faktorima unutarstrukturalne, jezičke i filotehničke naravi, ali i o nekim drugim, izvanjskim faktorima, kao što je, naprimjer, popularnost određenog tipa građenja stiha i rimovanih suglasja unutar određenih zaokruženih struktura poetskih vrsta, a često i o popularnosti određene poetske vrste i književnih stilova u određenom periodu. Tako je vrlo logično za pretpostaviti da se u 16. stoljeću, kada je uglavnom kod pjesnika dominirao gazel, rima razvijala u skladu sa strukturalno-poetskim zahtjevima navedene poetske vrste, dok je u 17. stoljeću, sa strukturalno-poetskim

²⁰ J. M. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike. Uvod, teorija stiha* (prev. N. Petković), Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1970, str. 180.

uozbiljenjem i razvitkom kaside kao stilski heterogene poetske vrste, prirodno došlo do usložnjavanja postupka građenja rime u divanskoj poeziji općenito, da bi u 18. i 19. stoljeću, sa intenzivnijim razvitkom musammata a osobito terdži-i bendova i terkib-i bendova, došlo do preferiranja malo drukčijih tipova rime u divanskoj poeziji općenito.

“Estetika istovjetnosti”, onakva kakvu je u nauku uvodi Jurij Lotman,²¹ koja podrazumijeva umjetnost generaliziranja i uzdizanja do apstrakcije, vrlo je primjenjiva na divansku poeziju samo u jasno određenom kontekstu poistovjećivanja i samjeravanja vlastite poezije prema apstraktnom modelu tradicije, a često i kodiranog sistema oznakovljenih vrijednosnih spoznaja koji se često u nekim današnjim studijama pokušava svesti na sistem motiva općepoznatih mjesta, što daka-ko esteticima divanske književnosti, na vrlo vidljiv način, oduzima status spoznajne umjetničke vrijednosti u formiranju određenog modela reprezentacije svijeta, pa čak i reprezentacije internog, svijeta književnog djela. S druge strane, ako se pod estetikom istovjetnosti misli samo na drugi, formalistički aspekt te poetike, koji se temelji na uspostavljanju istovjetnosti na razini “formalno istovjetnih” strukturalnih paralelizama u građenju stihova, onda bi se mogao pojaviti realan problem da tako definirana estetika/poetika donekle reducira estetiku (ili poetiku) divanske poezije Bošnjaka samo na jedan svoj aspekt, čime bi se u drugi plan stavila povezanost i forme i sadržine umjetničkog djela kao cjeline, s jedne strane, dok bi na vrijednosti mogle izgubiti čak i neke “inovativne autorske” ideje i zamisli koje se unose kroz tematske parodije u starijoj bošnjačkoj poeziji na orijentalnim jezicima (naprimjer, kroz Sabitovu *Berbernamu* ili *Derenamu*, te *Životopis* Ali Riza-bega Stočanina), inače žanr tipičan za “estetiku suprotstavljanja”. Razlozi, dakle, djelomičnog odstupanja od estetike istovjetnosti, onakve kakvu je u teoriju književnosti uveo Lotman, leže, po našem mišljenju, djelomično i u izvorima inspiracije, na granici miješanja ideja iz tzv. visoke elitističke poezije i poezije pod utjecajem folklornih elemenata, osobito onih koji insistiraju na parodiji, satiri, groteski i sličnim formama. Konačno, brojne današnje studije o divanskoj književnosti, bilo da se radi o onim ontološke-hermeneutičke ili strukturalno-poetičke naravi, naprosto utječu na stvaranje cjelovitije slike poetike divanske književnosti općenito, uključujući i divansku književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Dakle, rima u poetici divanske književnosti ima svoje mjesto, osobito u strukturalnoj poetici, ali nju ne treba promatrati izolirano, već kao sastavni dio cjeline poetskoga djela.

²¹ Ibid, str. 245-247.

KA JEDINSTVENOM MODELU KLASIFIKACIJE

Pitanje proučavanja i analitičke interpretacije rime u divanskoj poeziji Bošnjaka na orijentalnim jezicima doskoro je bilo sporedno pitanje.²² Ako bacimo pogled na različitu literaturu, kako o rimi općenito, tako i o rimi u orijentalno-islamskim književnostima, možemo uočiti mnoštvo različitih naziva za rimu u različitim stilističkim tradicijama analize teksta.²³ S obzirom na činjenicu da su klasifikacije rime postojale od najstarijih vremena pa sve do današnjih dana i da su takve klasifikacije brojne i različite, prilikom stilističke analize rime u poeziji određenog pjesnika, uključujući svakako i analizu rime u orijentalno-islamskim književnim tradicijama, a dakako i rimu u bošnjačkoj poeziji na orijentalnim jezicima, u različitim analizama mogući su *različiti pristupi* klasifikaciji rime, s tim da različiti pristupi ne smiju biti u međusobnoj kontradikciji jer bi sa naučno-metodološkog aspekta bili upitni a sa praktičke tačke gledišta kontraproduktivni. Naime, prilikom analize rime može se desiti da *različiti interpretatori različito imenuju određene vrste rime*, te da takva praksa dovede do zbunjenosti kod čitatelja koji bi bili ponajprije obeshrabreni različitošću i brojnošću naziva za rime. Da problem bude veći, često se pri analizi rime dešava *da se katkad i isti primjeri stihova (odnosno isti stihovi) koriste za oprimjerenje nominalno posve različitih vrsta/tipova rime*, čime se čitatelja stavlja u još težu poziciju ukoliko želi nešto naučiti o različitim vrstama rime. Stoga ćemo u ovom članku pokušati da skrenemo pažnju na činjenicu da je razlika u nominaciji uglavnom posljedica odabira različitih kriterija za klasifikaciju rime, te da eventualni jedinstveni model/shema klasifikacije rime mora početi ponajprije od “uspostavljanja jedinstva klasifikacije različitih pristupa”. Ukoliko se takav model izgradi na logičkim znanstveno-metodološkim premisama, onda je moguće uspostaviti i jedinstveni logično održivi model klasifikacije rime u poeziji, uključujući dakako i poeziju Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Ukoliko se uz rimu

²² U novije vrijeme rima je sve češća tema kod onih istraživača koji se bave *lingvostilističkom analizom* poezije na orijentalnim jezicima.

²³ Usp. Bessie Gordon Redfield, *Capricorn Rhyming Dictionary: (aid to Rhyme)*, New York: Penguin, 1986; Kevin M. Mitchell, *Essential Songwriter's Rhyming Dictionary*, Alfred Publishing, 1996; Merriam-Webster, *Merriam-Webster's Rhyming Dictionary*, Springfield, 2002; Michael F. Opitz, *Rhymes & reasons: literature and language play for phonological awareness*, Heinemann, 2000; Gerhard Kurz, *Macharten: über Rhythmus, Reim, Stil und Vieldeutigkeit*, Göttingen, 1999; Ali Şeydi & Melkon, *Seci ve kafıye lûgati*, Matbaa-i Kütüphanesi-i Cihan, İstanbul, 1323 /1917; Milosav Ž. Čarkić, *Pojmovnik rime sa primerima iz srpske poezije*, Beograd, 2001, itd.

daje i dodatno objašnjenje aspekta/pristupa analizi (naprimjer, na kojoj jezičkoj razini se analizira neka vrsta rime), onda je i moguće lakše shvatiti kako to da isti primjer za rimu na različitim razinama analize, odnosno po različitim kriterijima analize, može biti primjer “različito imenovane rime”, a sama nominacija sastavni je dio odabranog kriterija klasifikacije. Budući da je rima stilogena i na fonostilističkoj i morfo-stilističkoj i sintaksostilističkoj razini analize, u ovom članku pokušat ćemo, na primjeru analize rime u poetskom diskursu Sabita Užičanina, ponuditi jednu od oglednih klasifikacija rime u divanskoj poeziji Bošnjaka na orijentalnim jezicima.

RAZNOLIKOST I KLASIFIKACIJA RIME U POEZIJI SABITA ALAUDINA UŽIČANINA²⁴

Kao što je poznato, rima na razini diskursa predstavlja istodobno i jaku pozicija teksta i vrstu tekstualnoga konektora. U fonostilistici rimom se skreće pažnja na eufonijski kvalitet stiha. Poljski jezičar Stankiewicz smatra da je rima čvor (jezičkostilističkih) realizacija koje su istovremeno slobodne i nužne. Očito je da rima sama po sebi ne predstavlja samo spoj različitih sekvenci zvuka ili grafema, već ima i druge mnogo važnije funkcije u poeziji. Ona ima važnu funkciju u linearnoj, sintaksičkoj organizaciji poezije kada svojom pozicijom u stihu otvara prostor za upotrebu “stilski probranih” konstrukcija i visokostiliziranoga vokabulara. Pošto zauzima kritičku, stilski jaku poziciju u strukturi pjesme, rima postaje *kondenzovana formula poetskog jezika: identitet i variranje, obaveznost i sloboda, glas i značenje, jedinica i mnoštvo: ‘texture and structure’*.²⁵ Rima često u sebi objedinjuje različite vrste fonostilističkih figura i utječe na unutar-nju povezanost poeme na razini diskursa. Pri analizi rime u divanskoj književnosti općenito, a tako i u analizi Sabitove rime, uočava se pravo bogatstvo različitih tipova rime. Ponuđena analiza, odnosno klasifikacija, može se ogledno primijeniti i na poeziju gotovo svih bošnjačkih divanskih pjesnika.

Općenito promatrajući, rima se, na osnovu različitih kriterija analize, može podijeliti na sljedeće modele i vrste rime, kako slijedi:

²⁴ Tekst što slijedi najvećim je dijelom u donekle modificiranom obliku preuzet iz doktorske disertacije (A. Kadrić), *Lingvostilistička analiza pjesničkog stvaralaštva Sabita Alaudina Bošnjaka*, odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu prije 5 godina, 15.10.2007. godine.

²⁵ M. Ž. Čarkić, *Pojmovnik rime sa primerima iz srpske poezije*, Beograd, 2001, str. 170.

- *kvantitativni modeli rime*
- *kvalitativni modeli rime*
- *leksičko-gramatički modeli rime*
- *morfološko-gramatički modeli rime*
- *distributivni (sintaksički, diskursni) modeli rime.*

KVANTITATIVNI MODELI RIME

Kvantitativni modeli rime u poetskom diskursu Sabita Bošnjaka u našem radu podijeljeni su na temelju dva kriterija, fonetsko-fonološkog i grafijsko-strukturalnog, te se tako izdvajaju: a) fonetsko-fonološki kvantitativni modeli rime; b) grafijsko-strukturalni kvantitativni modeli rime

a) Fonetsko-fonološki kvantitativni modeli rime

U klasičnoj fonostilistici uglavnom se preferira tradicionalna podjela rime prema broju slogova koji se rimuju. Mi smo se opredijelili prvo za klasifikaciju Sabitove rime prema broju fonema koji se rimuju, a tek onda za podjelu rime na osnovu broja slogova koji se rimuju u stihu ili bejtu (distihu). To je učinjeno iz jednog jednostavnog, praktičnog metodološkog razloga – fonem je manja jezička jedinica od sloga, a mi smo se u našem radu opredijelili za metodološki princip opisa prvo manjih / prostijih pa tek onda većih / složenijih jezičkih jedinica. Osim toga, u praksi se slogovi vrlo rijetko rimuju u cijelosti: čak i jednosložne riječi *san* i *dan* u bosanskom, ili *ten* i *šen* u turskom ne rimuju se u cijelosti (fonemi *s* i *d*, kao i fonemi *t* i *š* izvan su rime). U prethodno navedenim primjerima rima pokazuje slijedeće podudarnosti završnih fonema /- **an** : – **an**/, odnosno /-**en** : – **en**/. S obzirom na raznolikost rime u poeziji Sabita Bošnjaka, kao i na različite mogućnosti određivanja naglasnih cjelina u leksemama sa istom ili sličnom grafijskom slikom, možda bi za određivanje eufoničnosti kakva stiha ili bejta / distiha najprikladnije bilo prvo preferirati preciziranje kvantiteta rime *rimovanim fonemima*.²⁶ Klasifikaciju rime na osnovu slogova koji se rimuju treba zadržati, ali je i doradivati u skladu sa novijim fonostilističkim istraživanjima i sa tradicionalnom orijentalnom stilistikom, osobito metrikom, pošto je takva vrsta “zadatog slogovnog ustrojstva” po uzusima orijentalnog metričkoga sustava jedan od temeljnih elemenata dubinske strukture i ritmike stiha.

²⁶ Navedeni kriterij klasifikacije inače se oslanja na istraživanja iz lingvističke stilistike (Čarkić 2001).

U Sabitovoj poeziji kvantitativnu *fonemsku* rimu razlikujemo i s obzirom na:

- a) *kontinuiranost* podudarnih fonema u stihu;
- b) *frekvenciju* podudarnih fonema u stihu.

S obzirom na *kontinuiranu podudarnost fonema* u finalnoj poziciji u Sabitovim stihovima, postoje slijedeće vrste rima:²⁷

- 1) Jednofonemska rima: *Hoşā ferhunde-ahter leyle-i mümtāz ü müstesnā* / Ki ‘unvān-ı berāt-ı kadridür ser-süre-i İsrā (K:I:1) – *O kako je uzvišena blagoslovljena zvjezdana noć odabrana, probrana / Da joj je i deredža časna i vrijedna – početak sure Isra – “Noćnog putovanja”*.
- 2) Dvofonemska rima: *Hān Ahmed ki degül bāzū-yı pür-zūrında* /²⁸ *Şayd-ı sīmurg-ı kemālāt ü hüner perr-i mekēs* //²⁹ *Murg-ı fetḥ ü zaferi itdi tūfeng ile şikār / Meşk-i ālāt-ı cihād emrine kıldıkda hevēs* (Tar:XXXV:1-2) – *Sultan Ahmed je onaj što ne posjeduje obilnu snagu mišica / Za lovljenje savršene Simurg-ptice i vješto krilo komarca // On puškom namami, ulovi pticu osvajanja i pobjeda / U zanosu ratničke zapovijedi oružja što ga nosi kožna torbica.*
- 3) Trofonemska rima: *TĀRĪḤ-I VEFĀT-I MEZĀKĪ* // *Mezākī kim nice dem olmış idi / Bu şöḥbet-hāne-i ‘irfānda sākī* // *Görüb ‘ayne’l-yaḳīn bildi ser-encām / Ki kalmaz kimse bu meclisde bākī* (Tar:I:1-2) – *HRONOGRAM O SMRTI MEZAKIJA // Dugo vremena Mezaki bio je / Peharnik u sohbethani toj, tajne spoznaje // Doživjevši smrt što očita je, kraj svega shvati / Niko na sjedjeljci ovoj vječno ne ostaje.*
- 4) Četverofonemska rima: *N’ola pīrāheni çāk olsa gül ü yāsem enün* / *Sūzen-i hār ile āmāde hezārı dik enün* // *Kökeninde büyümiş gül gibi nāzūklük ile / Germ ü serdin ne bilür gönca daḥi bu çem enün* (G:206:1-2) – *Pa šta ako se i razdrca košuljica ruže i jasmına / Slavuj iz šikare spreman je, čeka sa bodljom trna // Kao da iz trna s prefinjenošću izrasta ruža / Sve dobre i loše strane te šikare pupoljak još ne zna.*
- 5) Petofonemska rima: *Nergis ki çemende rind-i Cem-meşr ebdür* / *Cāmı ‘araḳ-ı tallele leb-ber-l ebdür* // *Ol şāḡar ü sīm-ābı gören*

²⁷ Određivanje rime s obzirom na kontinuiranost fonema ne uključuje tradicionalno određivanje rime u divanskoj poeziji na temelju grafijske slike rime i pravila određivanja granica rime.

²⁸ Znak / označava kraj stiha (misre).

²⁹ Znak // označava kraj distiha (bejta). U ovom slučaju riječ je o međudistihonskoj dvofonemskoj rimi.

- dir **Sābit** / Zerrīn *ka*dehe gümüş şuyı ens**ebdür** (Rub:2) – *Narcis u travnjaku što je, veseljak je blage ćudi Džemove / Njegova čaša usna uz usnu je, sa polenovim tučkom rakije // Taj pehar i živu, srebrnkastosivu, onaj što gleda Sabit je / Zlatnoj čaši srebrnkasta Voda života zbilja dolikuje.*
- 6) Šestofonemska rima: **Ṭoldı dilberler hayāl ile dil-i bī-k**īnemüz**** / **Fi'l-meşel oğlanlı hamāmına döndi s**īnemüz**** (Mufr:14) – *Napuniše se osobama voljenim naša mašta i srce napunjeno zlobom / Kao da grudi naše postadoše hamam sa mladolikom poslugom.*
- 7) Sedmofonemska rima: Ebrūsı çekmiş ol şeh-i hüsniñ kem **ān-ı baht** / Bir zaḥm-ı tīri ‘āşıka besdür niş**ān-ı baht** (G:29) – *Obrvu vladara ljepote zategnu izvijeni luk sudbine / Rana od strijele njezine ašika sustiže. Nišan sudbine.*
- 8) Osmofonemska rima: Birinüñ vaşlına çün c**āzim olur** / İp takar gerdenine **‘āzim olur** (Lgz:III:8) – *Kad čvrsto želi da se s nekim spoji / On kreće da mu na vrat uže stavi.*
- 9) Devetofonemska rima: Özge hınzır idi ruh**bān olacaq** / Ermeni ‘İdina kur**bān olacaq** (Der:34) – *Poseban krmak on je bio, monah postati htio / Postati žrtvom prinosnicom prazniku jermenskom, on je želio.*
- 10) Desetofonemska rima: Bir yatur yok ḥum‘ı m**eyden ğayri** / İñlemez ortada n**eyden ğayri** (Ber:79) – *Osim ćupa pića nema nikog da leži / Osim defa i naja tamo niko ne ječi.*
- 11) Jedanaestofonemska rima: Perde-i setr-i r**āz ḥürmetine** / Hırka-ı tās-b**āz ḥürmetine** (EH:948) – *U čast zastora što krije tajne / U čast hrke što stvari prekrije.*
- 12) Dvanaestofonemska rima: Gözüm görüb seni gönliüm beğ **endi sulṭānum** / **Ḳumāş-ı hüsne özendüm efendi sulṭānum** (G:247) – *Okolo moje ugleda, a srce te zavolje, sultanijo moja // Platno ljepote silno poželjeh, efendijinice sultanijo moja.*
- 13) Trinaestofonemska rima: Gül-naḥl-ı nātüväna süv**ār oldı ‘andelīb** / Cism-i laṭif-ı gönceye b**ār oldı ‘andelīb** (GM:XLVII:1) – *Slavuj se na nejaku ružinu mladicu ispe / Nježnom tijelu pupoljka slavuj postao je brema.*
- 14) Četrnaestofonemska rima: Mişāl-ı cüy çemen-zāra **aḳmasaḳ mı gerek** / Şu baḥr-ı aḫzara lenger bir**aḳmasaḳ mı gerek** // **Yem-ı sefidde bir taze koç levendi sevüp / Sefine başına fānūs y aḳmasaḳ mı gerek** (G:223) – *Treba li da ne poteknemo prema livadi poput potoka / Da ne bacimo sidro u to more zeleno, treba li?*

*// Da ne volimo na Sredozemnom moru mlada odvažna junaka /
Da na pramcu broda fenjer ne upalimo, treba li?*

- 15) Petnaestofonemska rima: Seng-i cevr-i hādiṣāta s[er gerek pūlāddan] / Ya miṣāl-i ḳubbe bir miḡf[er gerek pūlāddan] (G:269) – *Za kamen nepravednih dešavanja treba glava od čelika / Ili treba jedna, kao kube velika, kaciga od čelika.*
- 16) Šesnaestofonemska rima: Senūñle bilmez idūm ūlf[et eylemek güç imiṣ] / Ġazāl-i vaḥṣīsin ūnsiyy[et eylemek güç imiṣ] (G:164) – *S tobom, ne znadoh, teško je razgovor voditi / Ti si divlja gazela s kojom je teško drugar biti.*
- 17) Sedamnaestofonemska rima: Efʿī-i sermā bulursa l[ānesin bülbüllerüñ] / Şahn-ı gülşende ḳomaz bir d[ānesin bülbüllerüñ] (G:219) – *Ako hladna zmija otrovnica pronade gnijezdo slavuja / Na prostoru ružičnjaka od slavuja ni komadića ne ostavlja.*
- 18) Osamnaestofonemska rima: Ruḡlaruñ gülşen mi verd-i t[er midür bilmem nedür]³⁰ / Meh midür mirʿāt-ı İskend[er midür bilmem nedür] // Sözlərüñ şīrīñ hele sükk[er midür bilmem nedür] (Tah:II:1–3) – *Uzdasi tvoji, je li to ružičnjak ili ruža tek ubrana, ja ne znam što je. / Mjesec da li je, ili ogledalo Iskenderovo, pak je, ja ne znam što je. // Riječi tvoje, preslatki šećer da li to je, ja ne znam što je.*

S obzirom na *frekvenciju* podudarnih fonema u Sabitovim bejtovima ili, pak, stihovima, zapažamo sve gore navedene kvantitativne modele rime, s tim da je u istraživanju moguće ići i dalje, te ustanoviti još precizniju *fonetsku frekvenciju* podudarnih fonema na različitim pozicijama u stihu. Kao primjer možemo uzeti prethodna tri stiha iz Sabitovog tahmisa na gazel bosanskog pjesnika Sulejmana Mezakija iz Čajniča:

Ruḡlaruñ gülşen mi verd-i ter midür bilmem nedür

Meh midür mirʿāt-ı İskender midür bilmem nedür

Sözlərüñ şīrīñ hele sükker midür bilmem nedür (Tah:II:1–3)

Navedeni bi citat predstavljao primjer gdje je postotak podudarnih fonema u stihovima preko 50% (u 2. i 3. stihu imamo nekontinuiranu *dvadesetdvo fonemsku rimu*), gdje je čak i postotak kontinuirane fonemske rime oko 50%, što je svakako samo potvrda pretpostavke da je rimovanje fonema bio svjesni postupak stilizacije teksta u poeziji Sabita Užičanina. Bez obzira na to što se radi o kvantitativnoj podjeli rime, naši primjeri navedenih Sabitovih rima potvrđuju pjesnikov

³⁰ Ovo je istodobno primjer i jedne vrste sintaksičkog i *fonetskoga paralelizma*.

zavidan osjećaj za uspostavu eufoničnosti stiha u divanskoj poeziji svog vremena.

S obzirom na vrstu finalnog fonema, kod Sabita se uočava i:

- a) *vokalska / asonantska rima* u čiji sastav ulaze samo vokali³¹, npr.: Ah sīmīn pīrehene uymuş o fetvāyī ḳab[ā] / Şāh-ı hūbān-ı cihāndur ve ‘aleyhi’l-fetv[ā] (G:10:1) – *Ah, srebrnkastoj košulji odgovarala je ta fetva kaftana / Vladar ljepota svijeta on je – na njemu je donošenje fetava.*
- b) *konsonantska / suglasnička rima*³² u čiji sastav ulaze samo konsonanti, npr.: Eylemiş aḫter-şinās-ı dil zenāhdanuñ raşa[d] / İhtirāk-ı necm-i ḥālūñ gözleyüb çıkmaḫ ebe[d] (G:63:1) – *Hvataljka tvoja u zamku lovila je srce onog što zvijezde dobro poznaje / Iščekuju-ći izgaranje zvijezde stanja tvoga, beskraja bezizlaza je.*
- c) *vokalsko-konsonantska rima*, gdje se rimuju i vokali i konsonanti, npr.: Siyeh ḥāke dūşmişdi nūr-ı sefid / Zemīnden olub yasemenler bedid (Zaf:310) – *Na zemlju crnu bijela svjetlost padaše / Od zemlje bijeli jasmini postadoše.*

Najčešća je vokalsko-konsonantska rima koja se završava konsonantom. Takva se rima, također, uglavnom na kraju stihova naziva *zavtorenom rimom*. Otvorena, vokalska rima, sa vokalom na kraju stiha ili bejta, gdje dolazi i do rimovanja konsonanata, šablonski je zadata ustrojstvom poglavlja *Gazeliyyāt*, u gazelima koji se rimuju na grafem “elif” koji označava kratki vokal “a” (*baña, saña*), grafem “wāw” koji označava kratki vokal “u” (*bu*), grafem “he” koji označava kratki vokal “a/e” (npr. *efsāne, eyle* itd.), grafem “yā” koji označava kratki vokal “i” (*gibi* itd.). Svi gazeli koji imaju rim u spomenute kratke vokalske foneme, (tačnije grafeme) imaju, uvjetno govoreći, otvorenu rim³³. No,

³¹ U Sabitovoj poeziji vrlo rijetko se može sresti vokalska / asonantska rima u čiji sastav ulaze samo vokali.

³² Konsonantska rima ima i slijedeće nazive: *defektna rima, nagnuta rima, nesavršena rima, pararima i polovična rima*. Navedena vrsta konsonantske rime gdje se rimuju samo konsonanti vrlo je rijetka i u Sabitovoj poeziji, budući da je Sabit težio rimovanju i vokala i konsonanata. To je, zapravo, jedan od temeljnih principa ustrojstva rime u njegovu stihu.

³³ Otvorenu rim (tur. *açık kâfiye*) koja se završava grafemom “ya” (vokalom i) ima 13 Sabitovih kasida, dok otvorenu rim sa “elifom” (vokalom a) imaju dvije njegove kaside. U tarihima je podjednak broj otvorene rime sa vokalima i i a (sa vokalom i – 11 tariha; sa vokalom a – 11 tariha, 10 sa “elifom” i 1 tarih sa grafemom “he”). U gazelima imamo i primjer finalne zatvorene rime na duge vokale: ā – 30, ū – 6 gazela sa “wāw” – grafemom, ī – 34 gazela sa grafemom “yā”. Kod gazela koji se završavaju sa vokalskim grafemom “he” – a/e dolazi do vizualne kolizije između grafije i izgovora, gdje se prednost daje grafiji – vizualnom ustrojstvu rime. Svi preostali gazeli (262) imaju zatvorenu rim (tur. *kapalı kâfiye*) sa konsonantom. I u mesnevijsima je rjeđa otvorena, vokalska rima.

zbog pravila osmanske metrike navedenu podjelu je moguće pratiti u rimama anaforama i u sredini riječi, dok je definiranje finalne rime na vokal vrlo složeno budući da postoji tendencija slogovnog zatvaranja rime bez obzira na to kako se riječi u rimovanim suglasjima završavaju.

Kao što smo prethodno već spomenuli, kvantitet rime se mjeri i prema broju rimovanih slogova. Na osnovu tog kriterija, ima više vrsta kvantitativnih slogovnih rima, kao što su:

- a) *jednosložna (muška) rima*³⁴: ‘Aleyh oldi tedbîr-i ma‘kûs-ı [Leh] / Yine kâzıdîğı kıyıya düşdi [Çeh] (Zaf:381) – *Protiv njega bi, nasuprot njemu, poredan Leh*³⁵ / *U šanac koji sam iskopao je opet upade Čeh*.³⁶
- b) *dvosložna (ženska) rima*³⁷: Aldı bārût-ı zulmetuñ [zûrı] / Lağm ile atdı kal‘a-ı [nûrı] (EH:996) – *Uze barut tmine – laži i izmišljotine / Raznese utvrdu Svjetlosti na komadiće sitne*.
- c) *trosložna (daktilska) rima*³⁸: Kaysa şordum kadem-i nākaya yüz [sürdüñmi] / Şive-i üstür idüb dir deveyi [gördüñmi] (Mufr:92) – *Upitah Kajsja, jesi li to ti pred devinom nogom lice poklonio / Devu govorom podražavajući, odgovori, zar si ti devu vidio?*
- d) *višesložna (hiperdaktilska) rima*: Virüb zînet ruğ-ı gül- [veşlerine] / Mâ-hâşıl şu serper â [teşlerine] (Lgz:V:10) – *Onima s obrazima poput ruže ukrase daruje / Na kraju vrelinu njihovu vodom zalije*.

b) Grafijsko-strukturalni kvantitativni modeli rime

Na osnovu broja vokala koji se stavljaju iznad arebičkih grafema kod Sabita se uočavaju slijedeće vrste *klasične orijentalne rime*:

- 1) *muterādîf-rima* (قافية مترادفة) – finalna rima između dva sākina³⁹ (-CVCC):

Raķîb-i dūna ḥaṭṭ-ı la‘lin öpdürüb maḥbū(vc)**b**⁴⁰
Başıldı alçağa mānend-i ḥātem-i mektū(vc)**b** (G:22)

³⁴ Još se naziva i *monosilabička, oksitona, polusložna rima*.

³⁵ Poljak.

³⁶ I u našoj narodnoj epskoj poeziji srećemo mušku, jednosložnu rimu koja se završava naglašenim slogom, kao što je to slučaj sa ovom u primjeru navedenog bejta iz Sabitove *Zafername* (Leh : Çeh).

³⁷ Tzv. *ženska rima* ili *bisilabička, viseća, dvostruka, disilabička, lebdeća i paroksitona rima*.

³⁸ Još se naziva: *trisolapska, trostruka, glatka, trisolabička, srednja, dječja i proparoksitona rima*.

³⁹ Sākin bi u poeziji bio konsonantski vokal iza kojeg ne slijedi vokal ili jedan od grafema *elif, wāw* i *yā* koji služe za građenje dugih vokala *ā, ī, ū*.

⁴⁰ Dugi vokal se grafijski promatra kao grafemska skupina *-V+C-*.

رقیب دونه خط لعلن ابدروب محبوب بصلدی آلچغه مانند خاتم مکتوب

*Vragolastom suparniku dopustivši da dragoj poljubi crtu usana
Duboko mu se ona ureza, do alčaka, poput žiga na pismu utisnuta.*⁴¹

- 2) *mutevātir-rima* (قافیهء متواتره) rima, rima sa samo jednim “vokaliziranim” (-CV) konsonantskim grafemom između 2 sakina (-CCVC):

Çeşm-i nergis kamaşur zīnet[de]n

Ağzın açmışdı kadeh hayret[de]n (Ber:71)

چشم نرکس قماشور زینتدن آغزین آچمشدی قدح حیرتدن

Obnevidjelo od ukrasa oko je narcisa

Od zaprepaštenja usta svoja otvorila čašica.

- 3) *mutedārik-rima* (قافیهء متدارکه) rima, rima sa dva “vokalizirana” konsonanta između dva sakina;
- 4) *muterākib-rima* (قافیهء متراکبه) rima, rima sa tri uzastopno “vokalizirana” konsonanta između dva sakina;
- 5) *mutekāvis-rima* (قافیهء متکاوسه) rima, rima sa četiri uzastopna “vokalizirana” konsonanta između dva sakina⁴²: (npr. *gelememiş – çelememiş*)

Rimovani grafemi nazivaju se: *revī, te’sīs, daḥīl, redīf, ḳayd, vasl, ḥurūc, mezīd, te’essūre*. Na osnovu spomenutih termina, u osmanskoj se stilistici dalje razvija terminološki aparat za nazive vrsta i podvrsta rime u divanskoj poeziji, kao što su: *ḳāfiye-i muḳayyede, ḳāfiye-i mücerrede, ḳāfiye-i mü’essese, ḳāfiye-i müreddefe, ḳāfiye-i mü’essese-i müreddefe, ḳāfiye-i mürekkebe, ḳāfiye-i vasl ü sāy-gān*. Koliko je važna rima za divansku poeziju općenito, o tome govore i dva česta naziva za pjesnika u divanskoj književnosti: pjesnik je قافیہ پرداز *ḳāfiye-perdāz* (onaj koji govori u rimi) i قافیہ سنج *ḳāfiye-senc* (koji mjeri rimu). Daka-ko, tu se misli na pjesnika koji zbilja poznaje prilično složena pravila rimovanja u orijentalnoj metrici i u divanskoj poeziji. Onaj koji ne poznaje ta pravila rimovanja ne može imati privilegiju da ga se nazove pjesnikom, a kamoli divanskim pjesnikom. Treba imati na umu da se tradicionalni pristup klasifikaciji rime u Sabitovo vrijeme temeljio na kriteriju grafije, a taj princip koji je preuzet iz arapskog pjesništva, donekle prilagođen poeziji na perzijskom i, na kraju, razrađen i u poeziji na osmanskom turskom jeziku. Adaptacija je posljedica razlike u fonetsko-fonološkim sustavima navedenih jezika. Tako je u osmanskoj

⁴¹ Aluzija *crveni vosak – usne drage; poljubac* = utiskivanje pečata u crveni vosak.

⁴² Sākin bi u poeziji bio konsonantski vokal iza kojeg ne slijedi vokal ili jedan od grafema *elif, wāw* i *yā* koji služe za građenje dugih vokala *ā, ī, ū*.

stilistici *vaşl* bilo koji grafem koji stoji ispred gramatičkog nastavka (a na kraju korijena određene riječi). *Ḥurūc* je grafem koji dolazi iza *vaşla*. *Mezīd* je grafem koji dolazi iza *ḥurūca*, a *nā'ire* je grafem koji dolazi poslije *mezīda*. Na primjer:

Gözlerden

Gö	Z'	Le	R'	De	N'
	<i>revī</i>	<i>vaşl</i>	<i>ḥurūc</i>	<i>mezīd</i>	<i>nā'ire</i>

Ḳayd je konsonant koji neposredno prethodi *vaşlu*, a između nema vokala. Ako se prije *ḳayda* javi dugi vokal, onda se on naziva *ridf-i zā'id*. Vokali koji su na kraju korijena rimovane riječi ne ubrajaju se u *revī*. Kod Sabita nismo uočili nedostatke u rimi kao što su *sinād*, promjena vokala kod *ridfa*, a nije uočljiva ni pojava *ikvā*, promjena *hazva* (tevcīha), tj. vokala poslije grafema *revī*. Što se tiče pojave *ikfā* – promjene u rimi kod grafema *revī* sličnim grafemom (ـا umjesto ح i sl.), nismo zapazili kod Sabita navedenu pojavu izuzev, uvjetno uzevši, kod alternacije ج < چ na poziciji *revī* grafema u primjeru *zūcāc* : *gözūñ ac* (G:48:1-2), ali i tu je Sabit poštivao pravopisnu normu svoga vremena (npr. dozvoljeno pisanje i أ ج كوزلی sa grafemom ج). Sabit nije u principu izbjegavao pojavu *īṭā* – ponavljanje iste riječi da bi se ostvarila rima. No, takvo ponavljanje je dozvoljeno u poemama sa monorimom, a postoje dva tipa takvog ponavljanja: *celī* – očito i vidljivo ponavljanje istog gramatičkog nastavka i *ḥaft* – ponavljanje u rimi iste riječi samostalno i u složenici (npr. *āb* : *gūl-āb*). Sabitovo ponavljanje gramatičkog nastavka, stvara se dojam, najčešće je u funkciji naglašavanja gramatičkog značenja određenog izraza, a ne predstavlja pjesnikovu nesposobnost da pronade odgovarajuću leksemu. Kod Sabita ne zapažamo ni pojavu *taẓmīn* – pojavu presijecanja riječi na granicama stihova (misri), bilo da se radi o složenicama ili perzijskoj genitivnoj vezi. Tako krupnih nedostataka čuvali su se svi pjesnici, a kod velikih pjesnika takva pojava je nezamisliva. Osim toga, nije uočljivo niti Sabitovo prilagođavanje pravopisa potrebama rimovanja, odnosno svjesno pogrešno pisanje određenih leksema da bi se ispunili zahtjevi rimovanja grafema. Što se pak tiče izvještačenosti i neobičnosti koje iskaču iz pravila klasične osmanske znanosti o rimi, treba istaknuti da kod Sabita povremeno srećemo pojavu korištenja različitih morfoloških oblika, odnosno kategorija vrsta riječi pri rimovanju na kraju stihova ili distiha (bejtova).

U *Divanu* unutar poglavlja *Gazeliyyāt* manje su cjeline naslovljene po imenu grafema finalne rime gazela. Tako imamo tzv. alfabetski tip

rime: *elif-rimu*, *bā-rimu*, *tā rimu*, *ḡā-rimu* itd. Obično se poglavlje sa gazelima u divanskoj književnosti i organizira prema navedenom rimovanju prema završnom grafemu u rimi, a po redoslijedu arebičkoga alfabeta. Sabit je koristio i teške rime na grafeme ظ *zā*, ع *ayn*, ض *dād*, što se sreće samo kod rijetkih pjesnika sa sređenim (muretteb) divanima pjesama. Ukratko, treba uvažavati pristupe analizi rime u klasičnoj osmanskoj stilistici, osobito principe analize rime u divanskoj poeziji.

KVALITATIVNI MODELI RIME

S obzirom na *kvalitet* rime, spomenut ćemo sljedeća četiri modela rime u Sabitovoj poeziji, kako slijedi:

1) *Izomorfna rima*:⁴³

Gezerek gördi bir ālüfte-nigār
Gül-beden ḡonca-dehen lāle-‘izār
Sürḡi-i rüyü kıızıl **lāle gibi**
Derlemişdi gül-i pür-jāle **gibi** (Der:16–17)

*Šetajući vidje jednu bezobraznicu, kao slika da je
Tijela ružina, ustiju – raspupanih pupoljaka, obraza k'o u lale
Jačina rumenila njezina poput lale crvene
Prikupila se poput ruže rosom nadojene*

2) *Metatezna (inverzivna) rima*:⁴⁴

Sepīde-dem ki gelüb kāšid-i šabā tē**nfis**
Getürdi šehr-i temennāya bir peyām-ı n**efis** (Tar:XIII:1)

*Ujutro stiže vjetrić blagi, haberdžija što nosi svježinu
Te donese mjesecu pozdravljanja vijest prekrasnu*

3) *Epentetska rima*:⁴⁵

Ben çāk **çāk-i** ḡançer-**i** bürr**ānuñam senüñ**
Ya‘ni hel**āk-i** ḡamze-**i** fett**ānuñam senüñ** (G:226:1)

⁴³ *Izomorfna rima* je ona rima u kojoj se ekvivalentni fonemi realiziraju u istome nizu i stoje u neposrednom kontaktu. Takvu rimu često srećemo kod Sabita obično pri rimovanju stihova (misti) u prvom bejtu kasida, tariha i gazela, kao i u mesnevijama na različitim pozicijama u cjelini pjesme.

⁴⁴ *Metatezna / inverzivna rima* jeste rima u kojoj se podudarni fonemi ne realiziraju na identičan način, dolazi do stanovite inverzije, ali se zadržava neposredni kontakt u rimi. Ima različitih modela ove rime.

⁴⁵ *Epentetska rima* jeste rima koja gubi neposredni kontakt ponavljajućih fonema, ali zadržava njihov redoslijed pri ponavljanju.

*Ja sam oštrica caktajuća oštra handžara tvoga
Odnosno, propasti pogleda iskušavanja tvogega*

4) *Metatezno-epentetska rima:*⁴⁶

Teng-nā-yı tīre-i ğabrāyı e[n]ver eyleyen
Lācūverdī gūnbedi kāfūr-peyker eyleyen
‘Ālemi her şubḥ-dem böyle mü[n]evver eyleyen (Tah:2:III:2–4)

*Ono što mračnoj zemlji tijesnoga mezara svjetlosti daje,
Ono što zagasito plavi svod nebeski kamfor-mirisom miže,
Ono što svijet u svako praskozorje svjetlošću daruje.*

Kod Sabita je najčešća izomorfna naizmjenična parna rima, osobito u dugim narativnim poemama sa mesnevi-rimom, dok je unakrsna izomorfna rima česta u gazelima. U Sabitovom *Divanu* poslije izomorfne rime najčešća je epentetska rima. Metatezna i metatezno-epentetska rima najrjeđe su u ukupnom Sabitovom poetskom diskursu. Vrlo je rijetka metatezna rima.

LEKSIČKO-GRAMATIČKI MODELI RIME

Da je rima relevantna za stilističko proučavanje ne samo sa fonostilističkog, nego i sa morfostilističkog i leksikostilističkog aspekta, potvrđuje moguća klasifikacija i na leksičko-gramatičke podvrste rime. Zbog heterogenih klasa riječi u turskom jeziku, a tako i u poetskom diskursu Sabita Bošnjaka, moguće je doći u situaciju terminološkog kolebanja pri određivanju leksičko-gramatičkih modela rime, npr. da li rime sa infinitnim oblicima glagola – participijama, glagolskim imenicama, gerundima ili kvazigerundima i sl. uvrštavati pod podvrstu glagolske rime ili ih sve promatrati kao zasebne modele rime. Svjesni svih navedenih ograničenja, mi ćemo ih, za potrebe opće klasifikacije, uvjetno promatrati kao odvojene modele rime:

1) *Imenička rima:*

Bu fetḥ ile şād oldı ins ü **melek**
Bu şevḥ ile girdi semā‘a **felek** (Zaf:393)
*S pobjedom tom nastade radost za ljude i meleke
U zanosu tom kružiti stade u sema-zikru kozmos, kolo sudbine.*

2) *Glagolska rima:*

Ġamzesi cānina ḥançer **ṭayadı**
Çeşm-i hūn-rīzi açıkdan **boyadı** (Der:22)

⁴⁶ *Metatezno-epentetska rima* je rima u kojoj se gubi identičan raspored i neposredni kontakt ponavljajućih fonema.

*Pogled joj sneni u srce mu handžar **zabi**
Oko što krvlju lije sa odstojanja tad **oboji**.*

3) *Zamjenička rima:*

Şunarsa bu dil-i pür-hün mey ile cām **saña**
Göñüllenür gibi alma budur recām **saña** (G:3:1)

*Ponudi li ovo srce puno krvi čašu s pićem **tebi**
Ne uzimaj je kao srditi – prijatelj je ona **tebi**.*

4) *Pridjevska rima:*

Bu esnād taḳdīr-i Rabb-i **mecīd**
Zuhūr itdi bir özge berd-i **şedīd** (Zaf:171)

*Ovi povezani događaji – odredba je Gospodara **uzvišena**
Nastupila je posebna zima, **strašna**.*

5) *Priloška rima:*

Duḫān-ı āh-ı siyāh-ı derūn **nefes-be-nefes**
Sipihri itmede jengār-gūn **nefes-be-nefes** (G:155:1)

*Dim uzdaha crnoga iz grudi, brzo – **od uzdaha do uzdaha**
Sudbinu bojom hrđe prebojava, u tren oka – **od uzdaha do uzdaha**.*

6) *Participska rima:*

Zulmet-ābād-ı cihāmı şu‘le-güster **eyleyen**
Teng-nā-yı türe-i ğabrāyı enver **eyleyen**
Lācüverdi günbedi kāfūr-peyker **eyleyen** (Tah:2:III:1–3)

*Ono što svijetu vladavine tame daje da plamen razbacuje,
Ono što mračnoj zemlji tijesnoga mezara svjetlosti daje,
Ono što zagasito plavi svod nebeski kamfor-mirisom mije.*

7) *Proparticipska rima:*

Muḳteżā-yı ḫüsnidür bī-dilleri zār **itdügi**
Farṭ-ı nāzındandur ehl-i derdi āzār **itdügi**
Ġamze-i şemşirdür ‘uşşāka der-kār **itdügi** (Tah:2:II:1-3)

*Ljepota i dobrotu zahtijevaju da se jeca za onima koji srca nemaju
Osobina je pretjerane samoizvještačenosti da se tužni ljudi vrijeđaju
Čeznutljivi sablja-pogled, ono je što zaljubljenima sve objelodanjuje.*

8) *Postpozicijska rima:*

Ḳoyulma kāse-i mey-ḫāneye şarāb **gibi**
Ḳoparma nādım olub etlerüñ kebāb **gibi** (G:348)

*Ne bacaj se u kafansku času **poput** pića
Ne diži galamu, kajaćeš se, meso je tvoje **poput** čevapa.*

9) *Eksklamativno-modalna rima:*

Süpüründi k̄adar revāc yog ā
 Dökmeden gayrı ilāc yog ā (EH:692)

Sve dok se ne očisti, vrijednosti nema, zar ne – aa?
Dok se ne prolije na papir, drugog lijeka nema, je l' tako – aa?

Kombinacijom različitih vrsta riječi na leksičko-gramatičkoj razini nastaju i druge vrste i podvrste rime⁴⁷. Slijedeći leksičko-gramatički kriterij u klasifikaciji modela rime u Sabitovoj poeziji, osim navedenih, srećemo još nekoliko vrsta rime (npr. *kvazipostpozicijska* – G:298:1, *kvazigerundivna* – G:301:1 i sl.), kao i kombinacija rime među navedenim vrstama. Proučavanje rime, njene dosljednosti i međusobnih kombinacija u različitim poetskim vrstama pomaže nam da lakše shvatimo poetiku divanske poezije sa jezičkostilskoga aspekta⁴⁸, budući da rima predstavlja jaku poziciju u poetskome tekstu. Naglašavanje rimom uz ponavljanje određene morfološke vrste riječi na neki način naglašava i kategorijalno značenje te vrste riječi u cjelini pjesme.

Morfološko-gramatički modeli rime jesu one vrste rime koje se temelje na ponavljanju određenih gramatičkih, obličkih (konjugacijskih i deklinacijskih) *nastavaka*. Za preciznije određenje podvrste morfološko-gramatičke rime potrebno je ustanoviti jasan kriterij klasifikacije na osnovu morfoloških kategorija *broja*, *padeža*, *lica* i *vremena* u diskursu divanske poezije. Na osnovu kategorije *broja* može se govoriti o rimi imenica i glagola *sa sufiksima za množinu*, rimi imenica sa određenim *padežom* i rimi glagola određenog tipa *konjugacije* sa oblikom za određeno vrijeme i lice, kao i o rimi infinitivnih glagolskih oblika koji primaju određene sufikse i sl.⁴⁹

⁴⁷ Najčešće su slijedeće kombinacije rime, kao što su: *imeničko-glagolska rima*, *imeničko-zamjenička*, *imeničko-glagolsko-zamjenička rima*, *imeničko-pridjevka rima*, *imeničko-priloška rima*, *glagolsko-zamjenička rima*, *glagolsko-pridjevka rima*, *glagolsko-priloška rima* i sl.

⁴⁸ Primjeri različitih leksičko-gramatičkih modela rime u našem radu mogu biti i polazna osnova za analizu različitih semantičkih i sintaksičkih funkcija rime u poetskoj upotrebi jezika u različitim poetskim divanskim vrstama i formama u kojima rima često čini upravne elemente izraza i rečenica u vezanome tekstu nadrečeničnog jedinstva (diskursu), odnosno u svakoj pjesmi pojedinačno.

⁴⁹ Ovdje spominjemo navedenu vrstu klasifikacije modela rime tek toliko da skrenemo pažnju na međusobnu povezanost funkcije rime na fonostilskoj, na morfofonostilskoj i drugim jezičkim razinama.

DISTRIBUTIVNI (DISKURSNI) MODELI RIME

Promatrajući pojavu i *način razmještaja* rime u Sabitovoj poeziji, uočili smo nekoliko kriterija na osnovu kojih bi se mogla izvršiti klasifikacija *distributivnih modela* rime:

- na osnovu pozicije rime u stihu, bejtu i stihovima (*inicijalna, medijalna* i *finalna rima*);
- podjela rime s obzirom na kanoniziranu strukturu određenih poetskih vrsta divanske poezije (*rime gazela, rima kasida, rima rubaija* itd.) – *tradicijom okamenjeni modeli rime*;
- na osnovu *razmještaja* rime u rimovanom nizu od više stihova ili bejtova (*potpuna, eliptična, naizmjenična, povremena, djelomična, iznenadna rima*).

S obzirom na to na kojoj se poziciji u bejtu, stihu ili određenoj poetskoj vrsti vrši rima, postoji više vrsta rime:

- rima na početku stihova (*inicijalna rima* ili *rime anafora*)⁵⁰
- rima u sredini stiha ili stihova (*medijalna rima, rima medijana, unutarinja rime anafora, unutarinja rime epifora* itd.)
- rima na kraju stiha (*finalna rima*)
- kombinacija rime na raznim pozicijama u stihu.

Vrste inicijalne / početne rime

Kad na početku stiha a na kraju početne riječi dođe do rimovanog suglasja, onda se radi o *rimi anafori* – *jednofonemskoj, dvofonemskoj, višefonemskoj, ili jednosložnoj, dvosložnoj ili višesložnoj rimi anafori*. Ponavljanje istih fonema u početnim riječima stihova ili bejtova u Sabitovom *Divanu* katkad se odvija kroz ponavljanje iste riječi na početku stiha (ili bejta), ili različitih leksema sličnog fonemskog sastava ili sa istim flektivnim nastavcima, npr.:

Pāy-i ħidmetde durur çeng ü rebāb
Cāy-i ‘iṣretde döner sīḥ-i kebāb⁵¹ (Ber:72)

*U službi stoje na nogama muzički alati čang i kemenče
 Na sjedjeljci gdje se pije “roštilj za čevape” okreće se.*

⁵⁰ Još se u literaturi naziva i *inicijalnom, prednjom* ili *početnom rimom*. Međutim, termin *rime anafora* terminološki je podesniji za upotrebu u studijama iz lingvističke fonostilistike od ostalih naziva.

⁵¹ U navedenom primjeru istodobno imamo i *inicijalnu* i *finalnu rime* u stihu, i *rimu anaforu* i *rimu epiforu*, kao i *unutarnju rime epiforu*.

Katkad dolazi do ponavljanja riječi istoga korijena, ali sa različitim flektivnim nastavcima, kao u primjeru:

Görmüşümdür hezār muhtācı

Görmedüm böyle aç da'vācı (EH:88)

Vidio *jesam ja na hiljade ljudi s potrebama, al'*

Vidio *nisam tako otvorena, nezasita tužitelja*

Kod ponavljanja prvih, istih riječi u stihu zapazili smo slijedeću osobitost: učestalost ponavljanja prve riječi u Sabitovim stihovima / ili bejtovima ne ovisi od poetske vrste, tj. od toga da li se radi o ponavljanju unutar mesnevice, kaside, gazela, tahmisa, rubaije i sl., nego se ono naprosto odvija iz semantičkih i stilskih razloga, onda kada treba nešto posebno naglasiti stavljanjem u finalnu poziciju iskaza u stihu / ili stihovima. Takva ponavljanja često sadrže lekseme (tačnije stileme) sa prepoznatljivim tekstualno-konektorskim, deiktičkim i/ili intenzifikatorskim funkcijama.

Vrste medijalne / unutarne rime

Postoji više vrsta rime u sredini stiha (*unutarne rime*) u Sabitovoj poeziji:

a) rima koja se ostvaruje u sredini jednog, istoga stiha – *rima medijana*:

1) Āṣīna ol kuš dilin öğren de gel ey müdde'ī

Añlamazsın nüktesin // bīgānesin bülbüllerüñ (G:219:6)

Upoznaj taj jezik ptičji i dođi, o ti što se voliš inaditi

Ali, nećeš dosjetljivost // i ravnodušnost slavujsku razumjeti

2) Vedā eyleyüb taht-ı İstānbūla

Hemān Edirne didi // girdi yola (Zaf:66)

Sa prijestolnim Istanbulom se opraštajući

Smjesta Edirne – reče // – te otpoče putem ići

Obično se kod *medijalne* rime pravi kraća stanka između riječi koje se rimuju, kako bi se bolje shvatio stih u cjelini, a ta stanka i gomilanje leksema koje se rimuju utječu na ritmiku i eufoničnost stiha. Često je prepoznatljiva svjesna težnja autora za ostvarenjem spomenute vrste rime u sredini stiha. U primjeru (1) autor svjesno pravi inverziju u redu riječi, gdje *determinator* (određujući, atributni genitiv, prvi član) prve genitivne veze “*bülbüllerüñ*” stoji u finalnoj poziciji u stihu, a riječi koje determinira stoje ispred. Navedeni red riječi stilski je markiran (zbog zamjene mjesta sastavnica u genitivnoj vezi). Potom, u

navedenom stihu na poziciji objekta sa istim posvojnim sufiksom u 3. licu stoje dva determinirana člana iz iste genitivne veze, koja bi inače u nepoetskom stilu stajala iza determinatora, povezana i semantički i istom, objekatskom funkcijom u navedenom iskazu. Dakako, navedeni raspored članova prve gen. veze omogućuje i drukčiju analizu, gdje bi se izraz “nüktesin” (... dosjetljivost) dopunski objašnjavao sintagmom “...bīgānesin bülbüllerüñ” (...ravnodušnost slavujsku). Možda je Sabit i u primjeru (2) mogao u drugoj misri / stihu reći isto i drugim gramatičkim sredstvima npr. *Hemān Edirne deyüp girdi yola*, bez promjene temeljnoga značenja stiha / izraza, ali, umjesto tog uobičajenog načina, on se opredijelio za upotrebu oblika sa unutaršnjom medijalnom rimom, koristeći izraz *Hemān Edirne didi // girdi yola*.

b) rima koja se ostvaruje u sredini više stihova (ili bejtova) što slijede:

1) *Unutarnja rima anafora*

Ruḳye-ḥānlıḳla // ider derde müdāvā vā'iz
 Ḳız oḳur oḳlan oḳur // tekyede tenhā vā'iz (G:186:1)
*Sa gozbom zikr-huktanja lijek za dert i tugu traži vaiz
 I žensko i muško uči – a u tekiji samo vaiz*

2) *Unutarnja rima epifora*

Ḳapdıḡuñ muştalahāt ile // bilinmez ‘irfān
 Ḳalb-zen ḥāle çalış ḳāl ile // olamaz iksir (G:106:3)
*Terminima kojim si ovladao, ne spoznaje se tajno irfan-znanje
 Pozabavi se stanjem ženskog srca, s riječju ne dolazi eliksir-rješenje*

Medijana rima je rijetka u divanskoj poeziji. Obično se ispoljava kroz gomilanje istih leksema ili različitih leksema sa istom fleksijom u sredini istoga stiha. Takvu vrstu rime možemo uočiti na više mjesta u Sabitovom *Divanu*.⁵² Medijana rima sreće se u *Zafernami* na pet mjesta,⁵³ i ona, po načinu formiranja i po funkciji, samo donekle podsjeća na rimu medijanu iz naše epske poezije.

Unutarnja rima anafora u poeziji Sabita Bošnjaka rijetka je u kasidama (K:XII:16–17), u gazelima obično stoji u prvom bejtu / distihu gazele, manje u 2. i 3, a gotovo nikako u finalnom bejtu / distihu, u kit'ama i rubajama uglavnom je srećemo u 2. i 3. stihu (Kt:38:2–3, R:20:1–3), u lugazima (stihovanim pitalicama) i u početnim i u središnjim i u finalnim bejtovima (E:1:4, E:4:7, E:5:5, E:5:13).

⁵² Tah:I:2, Tar:VI:2; G:99:4/2; G:115:5/2, G:122:2/2, G:214:4/2, G:241:4/1, K:XI:69; K:XIV:8; G:338:2/2.

⁵³ Zaf:66, Zaf:69, Zaf:84, Zaf:147, Zaf:352.

Vrste finalne rime

Pošto pravila upotrebe rime u poetskom diskursu divanske književnosti podrazumijevaju i kontekst poetske vrste (kaside, gazela, mesnevice i sl.), prvo ćemo skrenuti pažnju na te, tradicijom definirane, modele rime. Tako, u poetskim vrstama gdje je *distih* (*bejt*) osnovna jedinica zvukovno-strukturalnog ustrojstva poetske vrste kod Sabita srećemo razliku između:

- a) vrsta koje imaju jedinstvenu rimu na kraju distiha / bejta, kao što su *kaside*, *gazeli*, *gazeli*, *kit'e* i *lugazi*;
- b) vrsta koje imaju istu rimu unutar bejta, ali različite rime u cjelini iste vrste, kao što je slučaj sa Sabitovim mesnevicama;
- c) vrsta koje imaju i jedinstvenu rimu na krajevima distiha / bejtova i istu rimu polustihova unutar distiha / bejtova sa mogućnošću varijacija rime u cjelini iste poetske vrste.

U poetskim vrstama čija je temeljna odrednica zvukovno-strukturalnog jedinstva *bend* (ponavljajući bejt, stih, refrenski dio i sl.), kod Sabita srećemo razliku u rimi između:

- a) vrsta koje imaju samo jedan bend (ponavljajući distih, stih, refrenski dio i sl.), kao što su *rubaije*;
- b) vrsta koje imaju više bendova, (*tahmisi*, *musemmeni*, *terdži-i bendovi*).

Ponavljanje rime u poetskim vrstama u Sabitovoj poeziji možemo shematski prikazati i na slijedeći način:

Međudistihonska rima / rima bejtova

- međudistihonska rima **kaside** (**aa / ba / ca / da / ea**), npr.:

Gel ey göñül olalum dil-güşüd-ı şühüd
 Yeter bu kûri-i züll ü hevân-ı bûd ü ne-bûd
 Olub mütâbi'-i nefsi dağel yeter kılduñ
 Reh-i nişib ü firâz-ı hevâı pâ-fersûd
 Nedür bu güm-rehî-i vâdî-ı şama'-kârî
 Nedür bu dağdağa-i pîç ü tâb-ı nâ-asûd (K:2:1-3)

Dođi, hej srce, budimo duše otvorene oko osvjedočenih jarana
Dosta je ovog sljepila poniženja od imanja i nemanja
Zadovoljilo si se mnoštvom tvojih prevara
Nogu si uganulo na putu strastvenih padova i podizanja
Kakav je to putnik izgubljeni u dolini gramzivih
Kakva je to tutnjava nespokoja, ah, bez trunke smiraja.

- međudistihonska rima **gazela (aa / ba / ca)**, npr.:

Şu Mir'ätü'l-‘avälüm nüshası kim **sīnedür cānā**
 Görülmişdür nazar hat-ı hüsn-i reng**īnedür cānā**
 Yine dest-i kerem-peyveste seng-i iltifātın alduñ
 Meger kaşduñ sebū-yı hātır-ı ğam-**gīnedür cānā**
 Lebūñden nuql-ı şīrīn-i sitem ta'yīnimüz vardur
 Yine zambīl-i dille ‘azmimüz ta'y**īnedür cānā** (G:5:1–3)

Taj rukopisni zapis Ogledala svjetova srce je, ah voljena
Briga za ljepotu ukrašenoga rukopisa već je viđena, ah voljena
Opet si kamen laskanja i ulagivanja u ruku svoju plemenitu uzela
Ali, voljena, ono što si naciljala jeste testija srca, tugom ispunjena
Sa usne tvoje zakuska slatkog zuluma nama je odredba
Naše putovanje s “torbom srca”, naša je odluka, ah voljena.

Sabit se u gazelima dosljedno drži zadatog obrasca rime *aa / ba / ca*, tj. *aa / xa / xa*. Isti je slučaj sa rimom i u gazel-i muzejjelima (proširenim gazelima).

- *međudistihonska rima tariha / hronograma (xa / xa / xa / xa, rjeđe aa / ba / ca)*:

Tebārekallāh eyā sun‘-ı kilik-i Rabbānī /
 Yaķışdı safha-ı ruhsāra hatı-ı reyhān
 Duĥān āyetini yazdı şafha-ı nūra /
 Midād-ı müşğ ile ressām-ı şun‘-ı Yezdānī (Tar:XXXVI:1–2)

Nek je blagoslovljen Allah, hej ti, djelo pera Gospodara
Dolikuje nježnim stranicama lica krasopis nježan poput bosiljka
Na stranicu Svjetlosti ajet iz poglavlja Duhan zapisa
Tintom miomirisnom, onaj što Božije djelo slika.

- *međudistihonska rima kit'i (xa / xa / xa / xa, a rjeđe na aa / ba / ca)*;

Ƙoyuna girmek için ol ƙuzinuñ
 Bir ƙoyun sā'ati alsam **bārī**
 Eylemez fevt raķīb-i 'aķreb
 Bir daķıķa o ƙamer ruḥsārī (Kt:11)

Da bih zagrlio janje to
Eh, kad bih za zagrljaj barem jedan sat dobio
Suparnik-akrep ne bi propustio
Niti jednu dakiku, ah mjesecolika djevo.

Unutardistihonska rima

- *unutardistihonska rima mesnevija (aa / bb / cc/ dd):*

Ber-kemāl idi güzellik **terlik**
 Şan‘atı olmuş idi berber**lik**
 Eli uz ağızı düz ber**ber idi**
 Eli ağızına uyar dil**ber idi** (Ber:2–3)

Čisto savršenstvo bijahu ljepota, papuče-sandale
Biti berberin – njegov zanimanje
Okretne ruke, ustiju otvorenih srdačan berberin bijaše
Ljepotan što mu se djelo s govorom slaže...

Varijabilna rima mufreda (aa ili xa)⁵⁴:

- *rima mufreda -aa:*

Çubuk o yār ile ağız ağıza şöhbət **ider**
 İmāmesin çevirürdüm elüme girse **eger** (Mufr: 18)

Čibuk s dragom “usta na usta” vodi razgovore
Vrh bih mu izvrnuo – ako mi šaka dopadne

- *rima mufreda -xa:*

Geldüklerine ‘āleme nādīm gibi bu halk
 Şöyle gider ki binmiş ölisi dirisine (Mufr:181)

Ovaj narod kao da se kaje što na svijet došao je
Sve dok na kraju ne dođe da mrtvi živoga zajaše

Međudistihonska rima s jednim bendom

- *međudistihonska rima rubaija (aa / ba ili xa / xa)*

Ol gönca-ı nev-reste murāda **irmiş**
 Bu gice zifāf-ı izdivāca **girmiş**
 Nergislerin uyhusuzluk itmiş bī-tāb
 Dād ü sited-i vişālde almış **virmiş** (Rub:13)

Taj pupoljak tek propupali žarku želju ostvario je
Ove noći u odaje prve bračne noći kročio je
Narcise mu, okice slatke, smorilo nespavanje
U razmjeni sjedinjavanja, čini se, i uzimao i darivao je

⁵⁴ Od 182 mufreda u Sabitovom *Divanu* – 168 je sa rimom *aa*, a samo 14 je sa rimom *xa*.

Rima bejtova sa ponavljajućim bendom

- rima terdži-i benda (*aa xa xa xa VV bb xb xb xb VV ili aa aa aa ... VV bb bb bb ... VV*)⁵⁵:

Dehrûñ kâdem başınca sarây-ı sipencine
 Batdum boyumca pür-zer-i ümniye gencine
 Âlâm ü hemm didükleri kâfir zühûr idüp
 Oldum esîr-i vesvese-i dil firencine
 Bu maṭla‘um hikâyet ider ḥasb-i ḥâlûmi
 Ol ḍarb-ḥâne-i keremûñ sikke sencine
 Dem-bestegî-i ‘azl ile söz söylemez diyü
 Diller döner mi şâhibetü’l-beyt ilencine
 Düşdüm ḥayâl-i manşib ile gam şikencine
 Uğratdı bu ümîd beni umama rencine

(*Terdži-i bend za Ramija Mehmed-pašu*)

Čim mi noga stupi na prolazne ovosvjetske dvore vremena
 Propadoh posve, do kraja u riznicu punu zlatnih nadanja
 Pričaju o vatri brige, kažu, nevjernica se pojavljuje
 Postah rob strankinji sa srcem punim sumnjičenja i nemira
 Kažu, u nečujnoj smjeni uzdaha riječ se ne izgovara
 Da li se to srca okreću kletvama one što upravlja bejtovima
 Stih ovaj početni o stanju mome pripovijeda
 Mjeraču kovanica u livnici novca časti i ugleda
U službi maštarija upadoh u stupicu tužnih joj uvojaka
Nada ova dovede me do očekivanog bola i uznemiravanja.

Na osnovu *razmještaja* rime u rimovanom nizu više stihova, u Sabitovoj poeziji postoje i slijedeći modeli rime:

1) *Potpuna rima*⁵⁶:a) *potpuna unutarstihonska rima*:

Gel ey raḥş-ı kıl-k-i belâgat-nigâr
 Cedel-gâh-ı ma‘nâyı kıl pür-gubâr (Zaf:1)

⁵⁵ Sabitovi terdži-i bendovi pisani su na način ostvarivanja semantički zaokružene misli u formi *bejtovi sa rimom gazela + ponavljajući bend / refren*, dakle, sa dva tipa rime:

- a) Sabitov terdži-i bend u čast Ramiju Mehmed-paši sa *neujednačenom* rimom: (I) *aa xa xa xa VV* (II) *bb bb bb xb VV* (III) *cc xc xc xc VV* (IV) *dd xd xd VV* (V) *ee ee ee xe VV* (VI) *ff xff xf VV* (VII) *gg xg xg xg VV* (VIII) *hh xh xh VV* (IX) *ii xi ii xi VV* (muaššer);
 b) Sabitov terdži-i bend u čast Sejjidu Fejzullahu, muftiji, sa *pravilnom* rimom: (I) *aa aa aa VV* (II) *bb bb bb VV* (III) *cc cc cc VV* (IV) *dd dd dd VV* (V) *ee ee ee VV* (VI) *ff ff ff VV* (VII) *gg gg gg VV*. (Ovaj terdži-i bend sa ovako pravilnom rimom naziva se još i *musemnen*.)

⁵⁶ Rima koja se pojavljuje u svim klauzulama u pjesmi, od početka do kraja. Zastupljena je uglavnom u poeziji tzv. kanonizirane rime, u koju, na razini bejta, možemo svrstati i divansku poeziju Bošnjaka na turskom, arapskom i perzijskom jeziku.

*Dođi, hej, o vranče pera predivna, slikovita krasnorječja
Ti u prašinu pretvori mjesto gdje se o značenju raspravlja*

U svakom bejtu (distihu) Sabitovih mesnevija zastupljena je potpuna unutar-distihonska rima, zatim unutar svakog početnog distiha, kasida i gazela, u početnom bejtu nekih tariha, kit'i i rubaija (Tar: 1, 3, 7, 13, 17, 33, 36, 37, 41; Kt: 1, 2, 4, 5-7, 15, 17, 20, 23, 25, 31-33, 37, 40, 42; Rub: 1-4, 9, 10, 12-15, 17, 19, 20, 24) i u par mufreda. Unutar-distihonsku rimu možemo, dakako, pronaći i na drugim pozicijama u kasidama, gazelima, rubajama, kit'ama i tarihima.

b) potpuna *međudistihonska rima*:

Međudistihonska rima temeljni je princip uređenja većine poetskih vrsta u svakom sređenom divanu bilo kojeg divanskoga pjesnika, uključujući i *Divan* Sabita Bošnjaka. Sve Sabitove kaside imaju međudistihonsku rimu, svi tarihi, svi gazeli, sve kit'ae, sve rubaije, pa čak i određen broj distiha u mesnevijama (npr. Der: 4-6, 7-11 itd.).

c) potpuna *međudistihonska i unutar-distihonska rima sa bendom*:

Tahmīs-i Ġazel-i Mezākī Efendī
Nice demdür ki gözden gitdi ol nūr-ı başar **gelmez**
Ġubār-ı maḳdeminden tūtiyā-yı çeşm-i ter **gelmez**
'Aceb n'oldi peyām-ı dilber-i Yūsuf-naẓar **gelmez**
Gidüb peyk-i nesīm eglendi murğ-ı nāme-ber **gelmez**
'Aceb yād illere düşdüñ ki aşlā bir ḥaber **gelmez** (Tah:3:1-5)

Koliko vremena prođe da svjetlost vidu ne dođe.

Zbog prašine dolaska tvojega, što se podiže, papagaj plačljivi ne stiže.

Šta god da je, vijest se o Jusufovu pogledu na voljenu ne pojavljuje.

Ode lahor glasonoša, zabavi se, a ptica pismonoša ne javlja se.

Kao da u strane zemlje zagazi, pa vijest nikakva ne stiže.

2) *Povremena rima*⁵⁷:

a) povremena *unutar-distihonska rima*:

Povremena unutar-distihonska rima sreće se u različitim bejtovima unutar kasida, gazela i tariha.

b) povremena *međudistihonska rima*:

Povremena međudistihonska rima nalazi se u gazelima, kasidama i tarihima.

c) kombinacija povremene *unutar-distihonske i međudistihonske rime*:

⁵⁷ Rima koja se u pjesmi javlja povremeno.

- u *kasidama* i *gazelima* – *ab / ab*, npr.:

Sālikūñ ni‘met-i rū‘yāsını beñzetmişler
 ‘Alef-i kâhkeşân-ı ħar-ı bî-sāmāna
 Gerd-i fitne kôparub gôñlünü muğber eyler
 Şābit aldanma o ġisū-yı ‘abîr-efşāna (G:315:6–7)

*Oni uspoređivahu blagodat sna u onoga što putem hodi
 Sa slamom mlječnoga puta Kumove slame za magarca što slame nema.*⁵⁸
*Srce njegovo prah će prekriti, prašinu smutnje podižući
 O Sabite, ne iznevjeri pramen kose što se mirisom rasipa*

- u *mesnevijama* – *aa / aa*, npr.:

Ĥāñkâh-ı hevesüñ pür **vecdi**
 Küçük ħalka be-güş-ı **necdi**
 Götci Beg Tekyesine **nāzır idi**
 Her cehennemde yeri **ĥāzır idi** (Der:8–9)

*Hanikaha požude i strasti čisto ushićenje
 Za halku koček-igre odvažnost za slušanje
 U tekiji Gjotči-bega nadglednik bijaše
 U svakom džehennemu mjesto spremno imaše*

- *povremena međudistihonska i unutarstihonska rima sa bendom, u terdži-i bendovima:*

Reftār ider şaçaklı ile iĥtişām **ile**
 Şimdi yayan gezer yalñuz bir cüzām **ile**
 Cerr-i kelām ider diyü iĥsānumı gören
 Geçdi muĥayyed olamadı redd-i selām **ile**
 Resm-i pezîre üzre gelen şahn-ı süllem[e]
 İĥdām ider iĥānete terk-i kıyām **il[e]**
 Ĥālüm şu ĥadde vardı efendüm amān amān
 Zaĥmetdeyüm te’emmül-i neyl-i merām **ile**
 Düşdüm ĥayāl-i manşib ile ġam şikencine
 Uġratdı bu ümîd beni umama *rencine* (TercB:1:VIII:1–5)

*Odlazi se širitom ukrašenim, s puno blještavila
 Sada pješke ide usamljen, sa njim je samo guba
 Pošto s mukom govori onaj što milostinju moju prima
 Prođe to sve a zabilježiti se ne može – ni na selam ne odgovara
 Onaj što dolazi radi parade i dočeka, na scenu uzdizanja
 Svojski se hvata izdaje, odbacujući stanje mirovanja
 Dotle, eto, stiže stanje moje, aman aman, gospodine
 U mucu sam teškoj, dok razmišljam o ostvarenju svoje želje*

⁵⁸ Ovdje se srećemo sa semantički vrlo neprozirnom igrom riječi, teško dokučivom paronomazijom.

*U službi maštarija upaduh u stupicu tužnih joj uvojaka
Nada ova dovede me do očekivanog bola i uznemiravanja*

3) *Eliptična rima*⁵⁹:

- model eliptične rime u *kit'ama*:

Ebū-ceddiyle tefāḥur **itmek**
Naḳd-i ḡayri şayıvirmek gibidür
‘İd-i adḥāda ziyafet **itmek**
Ḥalka kurbān **payı virmek gibidür** (Kt:18)

*Hvalisati se ocem svojega djeda
To je kao tuđi novac brojati
Ugošćavati za vrijeme žrtve kurban-bajrama
To je kao već propisani dio kurvana ljudima davati.*

- model eliptične rime u *mesnevi*jama:

Derd ile nāleleri **cāndandır**
Raḥm kıl merḥamet imāndandır
Merḥamet kılmaz iseñ müşkil olur
Ḥaste-i işkuñ ecelsiz de **ölür**
Yetiş ol ḥasteye ey rūḥ-ı revān
Ola şoñ demde refiḳi imān (Ber:51–53)

*Tuga i jecaji iz duše dolaze
Sažali se – samilost je dio vjere
Ako samilostan ne možeš biti, teškoća nestaje
Bolesnik zbog ljubavi za tobom i bez edžela umire
Priđi tom bolesniku, o ti dušo, što sretna je
Da mu iman pri posljednjem uzdahu prijatelj bude.*

4) *Naizmjenična rima*⁶⁰:

Şaḥne gelicek zāde-i Şeyḥü'l-islām
Fer virdi o tāk-ı kühen-i pür-vehne
Şābit gibi teşrifine tārīḥ didük
Maḥdūm gezīn ḡazā ile geldi şaḥne (Tar:XVIII)
*Sin šejhul-islama što će na scenu doći
Sjaj podario je tom oronulom svodu punom slabosti
Poput Sabita, njemu u čast hronogram izrekosmo
Sina pogledajte, gle, s vojevanjem on na scenu stupi.*

⁵⁹ Rima koja obuhvata skoro sve stihove unutar određene pjesme, kad jednu rimu zamjenjuju stihovi koji se također rimuju. Izuzetak u rimi mogu činiti jedan, dva ili tri stiha. Kod Čarkića za eliptičnu rimu srećemo i termin *nerimovani red*. (Čarkić 2001: 67)

⁶⁰ Ostvaruje se u cijeloj pjesmi pri naizmjeničnome smjenjivanju s “nerimom” (Čarkić 2001: 114).

5) *Neprekidna distihonska rima*⁶¹:

- a) unutar-distihonska neprekidna / neprekinuta rima: zastupljena je u svim Sabitovim mesnevijama: 5 lugaza (pitalica), 2 šiira, u pendnami i pet narativnih mesneviya.
- b) međudistihonska neprekidna / neprekinuta rima (u kasidama, gazelima, rubajjama i kit'ama).

6) *Rima prsten*⁶²:

Biri mäh idi // biri ḥorṣīd **idi**. (Zaf:132/1)

Jedan mjesec bi // **jedan** sunce bi.⁶³

7) *Rima simploha*⁶⁴:

Kesdi miḳrāz ile tār-ı **emeli** (Ber:33)

Presiječe makazama niti želje i nadanja.

OSTALI MODELI RIME U SABITOVOM POETSKOM DISKURSU

Treba obratiti pažnju i na slijedeće vrste rime u poetskome opusu Sabita Bošnjaka: *anaforsko-epiforska unutarinja rima* (K:IX:26, G:155:2-3 itd.), *biepiforska rima*⁶⁵ (G:209), *decima rima*⁶⁶ (Trcb:1:I-IX), *duboka rima*⁶⁷ (G:269), *dvočlana rima*⁶⁸ (Rub:1-24 itd.)⁶⁹, *dvojna / parna*

⁶¹ *Neprekidna* ili *neprekinuta distihonska rima* podrazumijeva rimu ili različita rimovana suglasja koja se javljaju neprekinuto na kraju distiha / bejtova od početka do kraja pjesme.

⁶² *Rima prsten* javlja se u formi prstena, glasovnim povezivanjem početka prethodnog i kraja narednog stiha ili povezivanjem početaka dvaju polustihova istoga stiha.

⁶³ U navedenom primjeru imamo i *rimu simplohu*.

⁶⁴ *Rima simploha* se javlja samo na početku i na kraju jednog ili više stihova.

⁶⁵ *Rima* na kraju prvog i drugog polustiha u dvostruko rimovanom stihu (ili unutar oba stiha bejta). To je zapravo svaka kombinacija *rime unutarinje epifore* i *finalne rime* na kraju stiha po vertikali.

⁶⁶ *Rima* u strofi od deset stihova. Kod Sabita je nalazimo samo u terdži-i bendu posvećenome Mehmedu Rami-efendiji. (Trdž:1:I-IX) I kod Sabita postoji više oblika ove rime: **(I)** aa xa xa xa VV **(II)** bb bb bb xb VV **(III)** cc xc xc xc VV **(IV)** dd xd xd xd VV **(V)** ee ee ee xe VV **(VI)** ff xf ff xf VV **(VII)** gg xg xg xg VV **(VIII)** hh xh xh xh VV **(IX)** ii xi ii xi VV; Radi se zapravo o Sabitovom *muasšeru*.

⁶⁷ *Rima* u daktilskim i hiperdaktilskim rimama. Najčešće se radi o brojnijim višefonemskim rimama.

⁶⁸ *Rima* koja se sastoji od ponavljanja istovjetnoga rimovanog suglasja u dvije rime.

⁶⁹ U svim mesnevijama srećemo istovjetni model dvočlane rime (aa bb), dok brojnim u kit'ama sa 2 distiha / bejta i rubajjama srećemo drugi model sa obaveznom rimom drugog stiha.

*rima*⁷⁰ (Der:1–169, EH:1–1003, itd.), *eho-rima*⁷¹ (Zaf:96), *gramatički istorodna rima*⁷² (Kt:1:1–2, Rub:2:1–2, Zaf:1, 2 itd., EH:1, 3, 6, 7 itd.), *gramatički raznorodna rima* (K:I:2, 9, 10, 11 itd., G:2:2, 3 itd., Der:20), *homonimska / homografska rima*⁷³ (EH:857), *kalamburska / komična rima*⁷⁴ (Der:160–169), *kontaktna / prigodna rima*⁷⁵ (Zaf:124), *korjenska rima*⁷⁶ (Ber:107), *korjensko-sufiksalsna rima* (Der:155), *kvarta rima*⁷⁷ (Rub:1–24, Kt:1–23, 25–35, 37–45), *kvaternarna rima*⁷⁸ (Tah:1:II–VII, 2:II:V, 3:II, IV, V), *kvinta rima*⁷⁹ (Tah:1–3), *leoninska / dvojna / dubletna / lavovska rima*⁸⁰ (G:3:1/2, G:9:1/2, G:11:6/2, G:118:1/2, G:138:3/2, G:175:3/2, G:244:5/2), *metagramska rima*⁸¹ (Zaf:245), *monorima distiha / istozvučna / jednozvučna / jednostruka distihonska rima*⁸² (G:5), *nagomilana rima*⁸³ (Tah:1:I–V, 2:I–V, 3:I–V; TB:2:I–VII), *naknadna rima*⁸⁴

⁷⁰ Rima sa paralelizmom istog rimovanog suglasja. (Čarkić 2001: 53).

⁷¹ *Eho-rima* se javlja kad se jednosložna ili dvosložna riječ u cijelosti ponavlja u drugoj rimovanoj leksemi koja ima najmanje jedan slog više.

⁷² Rima od leksema istih vrsta riječi i u istim gramatičkim formama, kad se, npr., rimuju međusobno imenice, glagoli, pridjevi, zamjenice itd., u istome rodu, broju, padežu, licu, vremenu i sl.

⁷³ *Homonimsku rimu* formiraju homonimi, riječi koje isto zvuče i / ili se isto pišu a različito znače, npr.: (اولور) *olur*: (اولور) *ölür* (EH:857).

⁷⁴ *Kalamburska* ili *komična rima* zasniva se na igri riječima homonimskog zvučanja, ali i na principima tečnih sastavnih rima u tekstovima sa komičnim sadržajem.

⁷⁵ *Kontaktna rima* se ostvaruje kroz neku vrstu unutarnjeg *uzastopnog* ponavljanja, najčešće susjednih riječi, u prvom ili drugom polustihu.

⁷⁶ Rima gdje se podudaraju korijeni leksičkih jedinica.

⁷⁷ Rima koja se ostvaruje u strofi od četiri stiha. U Sabitovim rubajama i kit'ama od dva distiha / bejta uglavnom srećemo 4 tipa ove rime: *aaxa, xaxa, abab, xaaa*.

⁷⁸ Rima u kojoj se u četiri uzastopna stiha *ponavlja isto glasovno suglasje*.

⁷⁹ *Kvinta rima* se ostvaruje u strofi od pet stihova. U Sabitovim tahmisima, u strofama, imamo samo 2 tipa ove vrste rime: *aaaaa* i *aaaab*.

⁸⁰ Rima u kojoj se glasovno podudara kraj prvog i kraj drugog polustiha u istome stihu (misri).

⁸¹ Rima u kojoj jedna leksička jedinica u inicijalnoj poziciji ima jedan fonem više od druge s kojom je u rimovanome suglasju (npr. *alam* : *çalam* Zaf:245).

⁸² *Monorima* je kad se u pjesmi koristi isti vid ponavljanja, koji povezuje pjesmu u jednu cjelinu. U Sabitovoj poeziji najzastupljenija je distihonska monorima, uglavnom u gazelima. *Monorima distiha* je najuočljivija u Sabitovim tahmisima.

⁸³ Rima sa ponavljanjem istih glasovnih sekvenci u više uzastopnih stihova (...aaa...). Katkad se podudara sa tzv. *višečlanom rimom*.

⁸⁴ *Naknadna* ili *dotatna rima* dodatno povezuje naizgled nerimovane stihove u strofi. Česta je u rubajama i kit'ama, premda je zanimljiv tip naknadne, dodatne rime u Sabitovim tahmisima, gdje se rimuje svaki posljednji stih preuzet iz Nedimovog gazela, odnosno Mezakijinih gazela, dok se prethodni Sabitovi stihovi rimuju sa prvim stihom preuzetim iz Nedimovog, odnosno Mezakijinih gazela.

(Kt:3), *negramatička rima*⁸⁵ (G:24), *nepodudarna rima*⁸⁶ (G:278:2–5), *obgrljena / neparna / obuhvatna rima*⁸⁷ (Rub:14), *odijeljena / zasebna / unutardistihonska rima, oktava rima*⁸⁸ (TB: 2:I–VII), *opća / samostalna / redif-rima*⁸⁹ (G:344:1–5), *pantorima*⁹⁰ (EH:938), *parasilabička / jednakosložna / istosložna rima*⁹¹ (Rub:22), *parna / paraeda / susjedna rima*⁹² (Ber:1–113 itd.), *partikulsko-glagolska rima* (G:159:5), *peterna rima*⁹³ (Tah:1:I:1–5), *ponovljena rima*⁹⁴ (TB:1:I–IX, 2:I–VII), *potporna rima*⁹⁵ (Tah:1:VI:1–5), *raznosložna / imparisilabna / nejednakosložna / neravnosložna rima*⁹⁶ (G:170:1–5), *redifna rima*⁹⁷ (Tah:2:I), *rima anadiploza*⁹⁸ (EH:722), *sastavna / ekvivokna / kompleksna / mozaična*

⁸⁵ *Negramatička rima* (usp. *tautološka rima*) podrazumijeva podudaranje leksema bez gramatičkih nastavaka.

⁸⁶ Rima gdje nema kontinuiteta u podudaranju glasova unutar rimovanih suglasja. Kvalitet rime usko se vezuje i za stupanj bliskosti ili različitosti nerimovanih fonemskih sekvenci unutar rimovanih suglasja. Takvih vrsta rime ima dosta u Sabitovim gazelima.

⁸⁷ *Obgrljena rima* nastaje povezivanjem prvog i posljednjeg stiha u katrenu. U Sabitovim rubajama najčešći je model obgrljene rime *aaba*. Smatramo da je i u Sabitovim kasidama i gazelima zastupljen model obgrljene rime, budući da je gotovo opće pravilo da se svaki prvi i posljednji stih Sabitovih kasida i gazela međusobno rimuju.

⁸⁸ *Oktava rima* podrazumijeva različite modele rimovanih suglasja u *strofama od po osam stihova*. Zastupljena je u Sabitovom *musemmenu* – terdži-i bendu posvećenom muftiji Fejzullah-efendiji.

⁸⁹ *Opća / samostalna / redif rima* distiha zapravo podrazumijeva da prvi stih prve strofe sadrži opću rimu koja povezuje sve ostale distihe / bejtove u cjelinu pjesme. Navedeni tip rime zastupljen je kod Sabita u kasidama i gazelima. Takva vrsta rime zapravo je neka vrsta opetujuće, glavne rime.

⁹⁰ *Pantorima* je vrsta rime koja se proteže na skoro sve riječi u nekom manjem ili većem odlomku. Od veličine tako rimovanog odlomka donekle zavisi i stepen ekspresivnosti pantorime u određenoj pjesmi.

⁹¹ Rima koja povezuje rimovane klauzule sa identičnim brojem slogova.

⁹² *Parna rima* je ona gdje se u pjesmi rimuju uzastopni stihovi – *aa bb cc dd ee ff gg*. Kod Sabita je zastupljena u mesnevijama.

⁹³ Rima gdje se u rimovanom suglasju završava pet uzastopnih stihova. Kod Sabita peternu rimu imamo u prvom strofi kod sva tri tahmisa.

⁹⁴ *Ponovljena rima* je vrsta rime koja nastaje ponavljanjem stihova u strofi ili pjesmi. Nalazimo je kod Sabita u oba terdži-i benda.

⁹⁵ *Potporna rima* predstavlja jednu ili više konsonantskih fonema koja se nalazi ispred svakog rimovanog suglasja u rimovanom nizu. Ima je u Sabitovim gazelima, ali i u ostalim poetskim vrstama.

⁹⁶ Rima leksema koje se sastoje od različitog broja slogova.

⁹⁷ Rima ispred ponovljene riječi ili grupe leksema u klauzulama stihova. Kod Sabita je česta u gazelima.

⁹⁸ *Rima anadiploza* povezuje kraj prethodnog i početak narednog stiha.

/ složena rima⁹⁹ (G:121), seksta rima¹⁰⁰ (Kt:24, 36), sufiksalna / flektivna rima¹⁰¹ (Rub:1), tautološka rima¹⁰² (G:297), tripletna distihonska rima¹⁰³ (TB:2:I–VII), unutarleksička rima¹⁰⁴ (EH:832/2) itd.

Osim navedenih vrsta rime, u poeziji Sabita Užičanina moguće je pronaći i neke druge vrste i podvrste rime, a u poeziji ostalih divanskih pjesnika, uključujući i divansku poeziju Bošnjaka na orijentalnim jezicima, na isti način moguće je prepoznati iste vrste rime kao u poeziji Sabita Užičanina, a nerijetko i neke druge vrste rime koje nismo ni navodili u ovom našem nepretencioznom prilogu. Ipak, primjeri upotrebe preko stotinjak različitih vrsta rime na koje smo djelomično ukazali u ovom radu samo dodatno ukazuju na to koliko je analiza rime u divanskoj poeziji zanimljiva i zahvalna za buduća stilistička istraživanja. Zapravo, cilj ove kraće studije i jeste da skrene pažnju na bogatstvo i raznolikost rime u divanskoj poeziji Bošnjaka na orijentalnim jezicima a na primjeru poezije Sabita Alaudina Bošnjaka. S obzirom na činjenicu da je rima u divanskoj poeziji pisana “više za oko”, i da se klasična osmanska stilistika uglavnom bavi klasifikacijom rime sa aspekta grafije, i tu, klasičnu podjelu i pristup, uvrstili smo u ukupnu shemu jedinstvenog modela za klasifikaciju rime u divanskoj poeziji Bošnjaka. Više je razloga za takav pristup, a najjednostavniji je sljedeći: rima u divanskoj poeziji ne ispoljava se samo na grafostilističkoj razini analize teksta bilo koje poeme, nego predstavlja fenomen koji se odražava na ukupnu strukturu svake poeme pojedinačno na gotovo svakoj jezičnostilističkoj razini analize. Stoga je u narednim književnoteorijskim i stilističkim analizama divanske poezije poželjno tragati za što širim i logičnijim teorijskim okvirom analize.

KA JEDINSTVENOM MODELU KLASIFIKACIJE RIME U DIVANSKOJ KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA: NA PRIMJERU POEZIJE SABITA UŽIČANINA

Sažetak

Rima u poetici divanske književnosti ima svoje mjesto, osobito u strukturalnoj poetici, ali nju ne treba promatrati izolirano, već kao sastavni

⁹⁹ *Sastavna rima* u jednoj ili više rimovanih jedinica ima dvije ili više riječi. Ostvaruje se kroz: a) *enklizu*; b) *proklizu*.

¹⁰⁰ *Seksta rima* ili *sekstina* nalazi se u strofi od šest stihova. Kod Sabita nalazi se u njegovom *museddesu*.

¹⁰¹ Sufiksalna rima temelji se na podudaranju sufiksa kod riječi u rimovanim suglasjima.

¹⁰² *Tautološka rima* nastaje rimovanjem istih vrsta riječi u istovjetnim formama.

¹⁰³ Rima gdje se u strofi rimuju tri distiha / bejta.

¹⁰⁴ *Unutarleksička rima* nalazi se unutar leksičkih jedinica koje se međusobno rimuju.

dio cjeline poetskoga djela. U ovom radu nastojali smo predstaviti fenomen bogatstva i raznolikosti rime u divanskoj književnosti Bošnjaka na primjeru poezije Sabita Alaudina Užičanina, tragajući za što širim jedinstvenim modelom analize rime sa različitih jezičkostilističkih aspekata. U taj model analize uvrstili smo i grafostilistički pristup analizi i klasifikaciji rime koji je dominantan u klasičnoj osmanskoj stilistici. Razlog za takav pristup je jednostavan: rima u divanskoj poeziji ne ispoljava se samo na grafostilističkoj razini analize teksta bilo koje poeme, nego predstavlja fenomen koji se odražava na ukupnu strukturu svake poeme pojedinačno na gotovo svakoj jezičnostilističkoj razini analize. U ovom radu skrenuli smo pažnju na preko stotinu vrsta rime samo u poeziji Sabita Užičanina. Model za klasifikaciju rime u divanskoj poeziji koji predlažemo u ovom članku samo je ogledni model koji dopušta dalje proširenje u analitičkim i produbljuvanje u književnoteorijskim studijama.

TOWARDS A UNIQUE MODEL OF RHYME
CLASSIFICATION IN BOSNIAK DIVAN POETRY:
THE EXAMPLE OF SABIT UŽIČANIN'S POETRY

Summary

The rhyme in the Divan literature poetics has its peculiar place, and especially so in the structural poetics; however, it should not be observed isolated, but as an integral part of the wholeness of a poetical work. This study tries to present a phenomenon of richness and diversity of rhyme in Bosniak divan literature on the example of Sabit Užičanin's poetry, by searching for a unique model of rhyme analysis from different linguostylistic aspects which is going to be as wide as possible. Such a model of analysis contains a graphostylistic approach to analysis and rhyme classification which is dominant in Classical Ottoman stylistics. The reason for such an approach is simple: the rhyme in Divan poetry is not expressed only on a graphostylistic level of text analysis of any poem, but it represents a phenomenon that is reflected onto a whole structure of every poem, singularly on almost every linguostylistic level of analysis. This study points to over hundred types of rhyme in Sabit Užičanin's poetry only. A model for rhyme classification in Divan poetry suggested here is only a sample model that allows for a further widening in analytical and deepening in literary theoretical studies.

Key words: literature, stylistics, Divan poetry, 17th century, Sabit Užičanin.